GONDOLKODÓ MAGYAROK

CS. SZABÓ LÁSZLÓ

Franklin Delano Roosevelt

MAGVETŐ KÖNYVKIADÓ

GONDOLKODÓ MAGYAROK

CS. SZABÓ LÁSZLÓ

Franklin Delano Roosevelt

MAGVETŐ KIADÓ · BUDAPEST

Az előszót és a jegyzeteket írta
SZIGETHY GÁBOR
sorozatszerkesztő

© Cs. Szabó László örököse, 1985

AMERIKA! AMERIKA!

Szigethy Gábor előszava

Hol van a mi Amerikánk?

Széchenyi István 1819 áprilisában lázas izgalommal fedezi föl magának az Újvilágot, ahol „mindent valami szokatlan és mostanáig ismeretlen nagyságban és méretben kezdtek el". Utazni készül, látni, ismerni akarja a messziség ködébe burkolt varázsos tájat. Májusban így ír: „a volt birodalmak, Egyiptom, Görögország és Róma – de *a jövő országa* számunkra Amerika" – s menne, indulna azonnal; útlevélkérelmekkel ostromolja Bécset, ám Metternich okos politikus: olyan messzire nem engedi a magyar jövő mámorától szédült grófot.

Bölöni Farkas Sándor évtized múltán majd partra léphet az óceán túlsó partján, s hinni alig meri, amit lát: „Egy tündéres regének az ifjúság képzelődéséveli olvasásához hasonlít mindaz, mi az első napokban meglepi az utazót Amerikában." S csodálkozik az utolsó pillanatig. De szorgalmas, okos *utazó*: mindent, amit lát, tapasztal, naplójában följegyez, s emlékeit hazahozza. Kolozsvárott aztán könyvvé gyúrja megrendüléseinek szóforgácsait, s 1834-ben megjelent útirajza minden fogékony lelkű itthoninak és kényszerűen itthonmaradottnak sokat forgatott bibliája lesz: az *Utazás Észak-Amerikában* – amíg be

nem tiltják – a demokrácia kézikönyve demokráciát nem látott honi tájainkon. Széchenyi István – béklyózott sas, csak Londonig engedi röpülni a pányva – lelkesülten olvassa Bölöni tüzetes híradását a jövő országáról. Egy lélegzettel száguld végig a könyvön, s elolvasta után rögvest tollat ragad, levelet ír az Amerikát megjárt magyarnak: „Hála a Mindenhatónak, hogy ezen könyv napvilágra jött; haszna honosinkra nézve kiszámíthatlan. Azon jó, mellyel telides-teli van, oly világosan, annyi érdekkel s oly kímélve közöltetik az olvasóval, hogy az áldott mag, mely belőle váltig hull, még rosszabb földben is kikelne, mint a miénk."

A Függetlenségi Nyilatkozat szövegét közölte teljes terjedelmében Bölöni Farkas Sándor, s a mindennapi demokrácia csodáját varázsolta a magyar olvasók szeme elé.

A mag félig kelt ki, talán félig sem.

S kitántorgott Amerikába másfél millió emberünk.

Itthon nem találták, az óceán túlsó partján keresték a jövő országát.

Hol van a mi Amerikánk?

1929. október 24-én Amerikában omlott össze Amerika, s a zuhanó aranyárfolyam magával rántotta – kit mélyre, kit mélyebbre – a világot: bankokat, iparágakat, országokat. Az óceán mindkét partján egy helyben tántorogtak a milliók, nem volt menekülni merre, hová. A zuhanás gyors volt, a szakadékból a felszínre kapaszkodás lassú és keserves: a világgazdasági válság *elhúzódott*. Aki

éhen halt, nem kérdezte, meddig tart; aki élt: a mindennapiért verekedett.

1933-ban új elnök, Franklin Delano Roosevelt költözött a Fehér Házba. A gazdasági élet *nekilendült*, megpezsdült a világgazdaság, sokan remélték: még nincs veszve semmi sem. Rómában a hordószónok Mussolini ágált a piacon, Berlinben épp hogy megmelegedett a kancellári szék egy osztrák szobafestő feneke alatt, Budapesten egy jól nevelt lovas tengerész tartott fegyelmet, a spanyol diktátor, Primo de Rivera meghalt, Londonban a volt munkáspárti miniszterelnök vette újra kézbe a gyeplőszárat, igaz: most konzervatív kormány élén, igaz: ezért a Munkáspárt kizárta soraiból, de tapasztalt politikus, *megbízható*; Roosevelt és Kalinyin levélváltása után az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió között diplomáciai kapcsolat létesült...

Mozgásba lendült New Yorkban, Frankfurtban a tőzsde, megszilárdult az arany árfolyama. Európa, Amerika talpra állt.

Hol volt a mi Amerikánk?

Egy kolozsvári fiatalember 1934 késő őszén – zsebében Pesten szerzett közgazdasági doktorátus, néhány elbeszélés, esszé, tanulmánykézirat – Franklin Delano Rooseveltről készül írni. Író és közgazdász; úgy gondolja: tudomány és szépprózа alkotóan összeegyeztethető a szellem birodalmában, s esszét, tanulmányt nem csupán költőies témákról lehet papírra vetni, de ha kell, Bata híres-hírhedt cipőgyáráról is. S mert most a válságból kifelé ka-

paszkodó világban Roosevelt személye látszik kristályosító pontnak, új politikai, gazdasági lehetőségek fókuszának, aki maga s hazája számára új látóhatárt, új távlatot akar felfedezni, annak Rooseveltről s polikájáról kell írni s gondolkodnia.

...*a jövő országa* számunkra Amerika...

Cs. Szabó László Roosevelt-tanulmánya 1935-ben jelent meg a Válasz című folyóiratban. „Hamisítatlan »nyugatos« szeretettel s elszánt humanista üdvözlettel" – dedikálta műve egyik friss példányát barátjának a szerző 1935. április 20-án.

Alig két éve lakik Roosevelt elnök a Fehér Házban, már írások, tanulmányok, könyvek tucatjai elemezték, mérlegelték, értékelték politikai tevékenységét, magyar nyelven sem Cs. Szabó László írása az első, amely az amerikai elnök tetteit közgazdász-bonckés alá veszi. Minden bizonytalan, a gazdasági válság múlóban, de borotvaélen táncol a világ: „A súlyos felelősséget a világbéke veszélyeztetéséért nem a világ népességének, hanem e népesség politikai vezetőinek kell viselniök" – mondta Roosevelt 1933. december 28-án.

Amerika messze van. S Budapestről nézvést az Újvilágnak hol törmeléke, hol felszíne látszik: Amerika szennyese, Amerika csillogása – mindig a részlet. Itt Roosevelt ha példa, számunkra tanulságos példa. „Roosevelt azért jelentős államférfi, mert a nemzeti veszély órájában nem hallgatta el a bajt, s e bajt értelmezni merte." Nem Cs. Szabó László az egyetlen, aki Budapesten, 1935-ben

elszánt humanistaként így gondolkodott. Politikusaink hazudtak vagy hallgattak, a nemzeti veszély órájában takargatták a bajt – írókra, humanistákra, felelősséggel gondolkodó magyarokra hárult a feladat: kitakarni az ország üszkösödő sebeit, medicinát keresni, elősegíteni a gyógyulást.

Cs. Szabó László közgazdász. Gazdasági bajokra gazdasági megoldást keres. A szabadversenyes kapitalizmus, tőke és piac szabad s minden állami ellenőrzéstől ment tobzódása a huszadik században már elavult: sokszorosan csődbe juttatta a világgazdaságot. A tervgazdaság, tervgazdálkodás moszkvai és római változata pesti polgár szemével nézve 1935-ben ezért, azért – de nem vonzó, s politikai körülményeink következtében sem járható út. A csődből kilábolni marad a *középutas* amerikai példa: tőkés gazdaság, kordában tartva felelősségteljes és erőteljes állami beavatkozással.

Amerikában sem könnyű megvalósítani. Magyarországon a megvalósulás majd minden feltétele hiányzik.

De ha Amerikában győz Roosevelt, a kátyúból itthon is kiragadhatná az ország szekerét a roosevelti „békés forradalom"!

Békés forradalom? A mi kis Amerikánk?

1935 tavaszán sok ezer kilométerre a Fehér Háztól egy Kolozsvárról ideszakított, Amerikában nem járt, tudós, művelt, írástudó fiatalember álmodik: szigorúan közgazdaságtudományi jelmezbe burkolva, arcára tudós maszkot öltve arról mesél: miképpen tartaná lehetségesnek,

hogy hazája a közelgő világégésben megmeneküljön a pusztulástól.

Félti hazáját, az országot, amelyet a politikusok hallgatásukkal, hazugságaikkal kiárusítanak, elkótyavetyélnek: a nemzeti veszély órájában egy tisztességes amerikai politikusról mesél, aki nem hallgatja el a bajt, s meri értelmezni a veszélyt!

Fél évszázad múltán okunk van hinni: ország dolgát intézve a jól nevelt lovas tengerész nem tudott időt szakítani arra, hogy elolvassa e közgazdasági jelmezbe bújtatott bölcs példabeszédet.

Nem ő fizetett e mulasztásért.

Franklin Delano Roosevelt

Creation is the victory of persuasion and not of force.

F. D. Roosevelt

Ment, ment Csonkatehén fija hetedhét országon keresztül, míg egy erdőbe ért, hol egy emberre talált, ki az egyenes fákat meggörbítette, a görbéket kiegyenesítette, s innen Fagörbítő vagy Faegyenesítő volt a neve. Kérdezte Csonkatehén fija: Mit csinál? Az meg felelte: Nem szeretem, ahogy rendezve vannak a fák, azért igazítok rajtok.

Magyar népmese

I.

A DEMOKRATIKUS ÁLLAMFŐ

Államférfiak közt nincsen titkos tehetség: a történelem csak meghurcolt államfőket igazolt, félreértett tehetségeket soha. Ha voltak is a politikának tisztes mellőzöttjei, „akik mögött szép jövő állt", belőlük csakugyan hiányzott az államférfiúi erény. A nép eleinte nem látja a történelmi szerepet, de a született államférfit ösztönszerűen kiemeli közhivatalt viselő kortársai közül. Ezért történt, hogy az amerikai választó a nemzeti veszély napjaiban Franklin Rooseveltnek tüstént nagyobb szerepet szánt, mint közvetlen elődeinek. A szerep körvonalait aztán csak a történelem tisztázza.

Az államférfiú mértéke azonban a politikai intézményekkel változik: egy kora viktoriánus alsóházi tag elképzelése a vezérről például más volt, mint egy mai párttagé. A demokratikus vezér csak bizonyos irányban, rövid ideig s azért vezér, mert szenvtelen okfejtése meggyőzi kortársait – a diktátor küldetéses hős, esélye a tömegszelídítéstől függ, személyisége összenő a szándékos legendaképzéssel. Roosevelt korszerű, diktátor egyéniség; csodálatos felgyógyulása legenda lett. Személyisége mindenkit elvarázsol, még Upton Sinclairt, a rosszkedvű szocialista írót is megejtette; remekül bánik a tömeggel, s

szemrebbenés nélkül állja az amerikai nyilvánosság vakító fényét. De az észak-amerikai Unió államformája ebben az órában még demokratikus, az államférfiúi hivatottságot tehát most is ésszerű ítélet dönti el, s a személyiség varázsa puszta ráadás.

Ha tehát az ország kezdettől érezte, hogy Roosevelt nagyobb államférfi, mint makacsul optimista elődje, Hoover: e fölismerést nem az döntötte el, hogy az őstelepesektől származó elnök lenyűgözőbb személyiség, mint a beszármazott német mérnök. A Rooseveltek enyhe sznobsággal hollandiasan ejtik nevüket, jeléül, hogy első amerikai ősük, Claes Martenszen van Rosenvelt még New-Amsterdamban lakott. Ez volt falu korában New York neve. Az elnök anyai ágon is megválogatta őseit: a Delano egy De Lannoy nevű kivándorolt francia nemes eltorzult neve. Hoover neve elangolosodott, ő a muszájsikerért marakodó átlagamerikai mintaképe. Az amerikai népítélet mégsem azért döntött Roosevelt mellett, mert elszomorító európai fogalmak szerint parancsolásra termett elitből származik.

Roosevelt azért jelentős államférfi, mert a nemzeti veszély órájában nem hallgatta el a bajt, s e bajt értelmezni merte. Mikor jelképesen a tűzhelye mellé állított rádión keresztül elbeszélget a tűzhelyük mellé települt honfitársaival, csak a bajról szól. Ehhez pedig kivételes bátorság kell a demokráciában. Az örökös államfő bevallhatja a vereséget, a nép nem bünteti meg érte. A demokratikus kormányzat ellenben mindennap ítélőszéke elé áll. Hoo-

ver, aki kormányzata két bő esztendejében még csak megállta a helyét, később makacsul titkolta a bajt, s a dühöngő válságban folyton azt hajtogatta, hogy a jólét a szomszéd sarkon vár. Ezalatt tizenhárommillió munkanélküli koldult országszerte, s tanult munkások szemétgödrökben háltak. (A szörnyű barakktelepeket aztán el is nevezték „Hoover-falu"-nak.) Bukása óta a legtehetetlenebb ember hírében áll, pedig mindent végigpróbált, amihez később Roosevelt szédítő bőkezűséggel nekilátott. Gazdaságpolitikájuk látszólag csak méretekben különbözik. Holott lényegesen különböznek abban, ahogy a bajt felfogták. A szükségintézkedések folytatólagosak, értelmezésük jelképesen ellentétes: Hoover a veszélyben a liberalizmust kénytelen-kelletlen tagadta meg, Roosevelt a nemzeti veszélyből messzemenő állampolitikai következtetésekre jutott.

Az új elnök felismerte, hogy a nemzetközi szabadgazdálkodás, amit 1921-ben kárörvendő halotti beszédek búcsúztattak el, s amely öt-hat év múlva látszólag ismét rendbe hozta a világgazdaságot, 1929-ben másodszor is összeomlott. A világválságban a legtöbb állam szervezett nincstelenek nyomására felelősséget vállalt az állampolgárok gazdasági biztonságáért, s a húszas évek aranyvalutás közjátéka után a harmincas évek elején visszaállította a háborús gazdálkodást. Miután ezt a háborús tervgazdaságot leginkább erőszakkal és katonai beszervezéssel lehet végrehajtani, a gazdasági elszigetelődés a politikailag kevésbé iskolázott országokban politikai forradalmakkal

végződött. Az állam az állampolgárok gazdasági biztonságáért kezességet vállal, s az állampolgárok cserébe eltűrik, hogy eltartójuk, a mindenható pártállam a szükséggazdálkodás vagy tervgazdálkodás végrehajtására militarizálja őket. Így a nemzetközi kapitalizmustól (az ún. „kamat-rabszolgaság"-tól) és a politikai demokráciától (a weimari köztársaságtól) párhuzamosan szakadnak el.

Az angolszász és skandináv országokban (Amerikát is beleértve) a hagyományos politikai szabadság ellenállt a rémületnek, de a gazdasági forradalmat ők sem kerülték ki. Ezekben az országokban a termelési rend forradalma, a marxi dialektikára cáfolva egyelőre nem döntötte meg a polgári demokráciát. Roosevelt meggyőződése szerint ehhez a gazdasági forradalomhoz alkalmazza az amerikai életet.

Az amerikai nemzet forradalomból született, s mint minden nép, melynek első emléke: forradalom, rendkívül konzervatív. (Hiszen a forradalom megteremtette a legjobb világok legjobbikát.) A válság nagyobb próbára tette, mint akármelyik európai népet. Volt idő, mikor a munkabíró lakosság 27%-a (a farmerek levonásával 34%-a) kereset nélkül maradt. Az 1932. novemberi választás mégsem vált politikai forradalommá. A nemzet Hoover személyében és a köztársasági párt képében megbuktatta Európa könnyelmű hitelezőit, s demokratikus párti többséggel azt a Rooseveltet választotta elnökké, aki barátai vállára támaszkodva országos körútján a ve-

szélyt hirdette, de a válságot a demokratikus rend keretében akarja társadalmi újjászervezésre felhasználni.

Egyetlen eszköze a rábeszélés. Noha a törvényhozás átmenetileg rendkívüli hatalmat ruházott rá, minden szándékáról meggyőzi a nép nagy részét. A szólásszabadság most is akkora, hogy a vendégül látott szakértők, egyetemi tanárok, technikusok, írók megsemmisítő véleményt mondhatnak a rendszerről. „Creation is the victory of persuasion and not of force" – írja egy helyen. Az alkotás a meggyőzés s nem az erő győzelme.

Az amerikai demokrácia jellege

Az elnök hatalma úgyszólván korlátlan, de az ország politikai szerkezete egyelőre semmit sem változott. Amerikában még mindig a legelfajultabb demokrácia: a „kijárók" terrorizmusa uralkodik. A törvényhozásban pártelvek helyett kerületi érdekek mérkőznek, ami legutóbb az ezüstbányák vidékén választott képviselők mindenre elszánt pénzszaporító hadjáratából is kiderült. Már csak ezért se adhatott az elnök összefüggő politikai bölcseletre támaszkodó pártprogramot. A pártfegyelem laza, a képviselők keresztül-kasul szavaznak, s a szavazat, mely néha a fellázadt képviselő saját kormányát elbuktatja, megmenti őt a kerületben. Néha pártja ellen, de mindig helyi érdek mellett szavaz, s a hálás kerület a hitehagyottat a legközelebbi választáson ismét duzzogó pártjára kénysze-

ríti. A képviselő a kerületével áll vagy bukik, egy életen át mindig ugyanazok a farmerek, ezüstbányászok, gyapottermelők választják meg. Roosevelt párthíve: Glass demokrata szenátor engesztelhetetlenül támadja az új ipartörvényt, s néhány hét előtt az elnök szívéhez nőtt törvényjavaslatot: a hágai döntőbírósághoz való csatlakozást demokrata többség szavazta le. Erre a százfelé lekötelezett gyűlésre hárul a pénzügyi kezdeményezés. A Washingtonba kerülő képviselő ész nélkül ajánl közmunkát, munkanélküli-segélyt, kegydíjat, jutalmat, vámemelést: a hajdani adómegszavazó testület (az ősi parlament) adóparancsokat osztogató testületté változott. Valamikor a végrehajtó hatalom tékozolt, és a törvényhozás takarékoskodott, ma a végrehajtó hatalom alig bírja megfékezni a törvényhozók pazarlását. A demokrácia politikai reformja Amerikában éppúgy, mint Franciaországban, nem is kezdődhetik mással, mint hogy a pénzügyi kezdeményezés joga visszaszármazik a helyi érdekre fölesküdt képviselőkről a végrehajtó hatalomra, mely elméletileg a nemzetet képviseli.

Az 1932. novemberi választás

Tocqueville idejében minden amerikai elnökválasztás fölért egy nemzeti válsággal. Ez ismétlődött meg 1932. novemberben. A hetvenharmadik kongresszus megválasztásán, mint írtam, a republikánus párt döntő veresé-

get szenvedett. A vereség mint pártvereség magában keveset jelentett, hiszen a demokratikus és republikánus pártellentétek később teljesen elmosódtak. Igazi ellentétük idején, az ötvenes években a republikánusok az iparosodó Északot, a demokraták a rabszolgatartó, gyapottermelő Délt képviselték. Azóta a Dél iparosodott, Északon meg súlyos szavuk van a búzatermelőknek. Valamikor az északi (new-englandi) iparvidék védvámos volt, a délvidéki dzsentrik pedig szabadkereskedők. Ma Északon a detroiti automobilgyáros vagy a minnesotai búzatermelő beéri alacsony vámokkal, míg a pennsylvaniai vashámor vagy a kanadai versenytől szorongatott marhatenyésztő változatlanul védvámpárti; Délen a louisianai nádcukortermelő vagy a dél-carolinai pamutfonoda (a kubai, illetve angol verseny miatt) védvámos, míg a gyapot- és dohánytermelő megmaradt szabadkereskedőnek. A XIX. században a republikánus párt volt centralista, s a demokrata ragaszkodott az állami különjogokhoz, ma éppen a demokraták kísérlik meg a Szövetség központosítását. Nyilvánvaló, hogy az 1932-es fordulatot az egymásba folyó két párt egyszerű erőváltozásán túl a „rooseveltizmus" győzelme emelte ki az átlagos elnökválasztások közül. A választás Roosevelt személyes győzelme miatt hasonlít a múlt század nemzeti válságaihoz, melyeknek Tocqueville tanúja s politikai bölcsésze volt.

A négyéves elnöki hivatalviselés közepén újraválasztják a 435 tagú képviselőházat és a 96 tagú szenátus egyharmadát. Ilyenkor tűnik ki az első kétévi kormányzás bírálata. A lelohadó lelkesedés alól kiütköznek a helyi elégedetlenségek: a zsinaton szóhoz jut a plébánia. A közbeeső választás rendszerint megnyirbálja az elnökkel „besodródó" többségi pártot, Hoover például az 1930-as választáson egyenesen kisebbségbe került a képviselőházban. De az 1934. novemberi választáson Roosevelt újabb szavazatokat szerzett, pártja a két Házban tizennyolc helyet hódított el jórészt a széthullt köztársasági párttól, amelyet ősi fellegvárában, a hetven esztendő óta köztársasági Pennsylvániában is megvertek. Ekkor jutott be az első tulajdonképpeni balpárt is: a progresszívek, akik az egyeteméről híres, fejlett közigazgatású Wisconsinból származnak, mintegy jelképes ellentéteként a köztársasági pártnak, amely a vigasztalanul puritán pennsylvaniai ipari medencében keletkezett.

A harc ismét az elnök személye körül forgott, s így a közbeeső demokrata győzelem Roosevelt legszemélyesebb győzelme volt. Megelőzőleg – különösen nyár elején – az iparszabályozás, a sztrájkok, a kongresszus apróbb ellenszegülései s a kommunista tanácsadókról terjesztett rémhírek meggyöngítették az elnök helyzetét. De mikor választásra került sor, a nép önszántából ismét a reformkísérlet mellé állt. A két szélsőség: Reed szená-

tor, a köztársasági gárda feje és Upton Sinclair, a szocialista kormányzójelölt kiestek, helyettük az angol radikálisok gladstone-i szárnyára emlékeztető progresszívek s a francia radikális-szocialistáknak körülbelül megfelelő Farmer-Labour párt (a farmerek és szakszervezetek ideiglenes szövetsége) kerültek be a törvényhozásba. A párthelyzet, akárcsak az új szociálpolitika, a század eleji Angliára emlékeztet. Akkor nyomták el a már régóta csak képletes baloldalról a fábiánus szocialisták a liberális pártot. Vajon az amerikai radikálisok később éppen olyan menthetetlenül szétbomlasztják a szabadelvű republikánus pártot, mint a nehezen bevergődő angol munkáspárt a liberálisokat? Rooseveltnek „egyik lába baloldalon, másik jobboldalon, feje balra fordul, vagyis középnyugat felé". Annyi bizonyos, hogy a kétpártrendszert egyelőre még sem a forrongó munkáspárt, sem a radikálisok nem tudják kikezdeni. Hamarább megeshetik, hogy a túlságosan is győztes demokrata pártot szétdúlják a belső harcok, s a haladók kivonulnak egy doktrinér ellenzék Aventinus hegyére. A demokraták többsége déli eredetű, s a Dél szélsőségesebb vérmérsékletű, mint a puritán északkelet. Glass szenátor olyan konzervatív, hogy átvehetné a republikánus öreg gárda megüresedett vezérségét, Huey Long szenátor viszont egyike a legesztelenebb demagógoknak. A legtöbb francia párthoz hasonlóan az amerikai pártok vízválasztó vonala a párt közepén húzódik át: jobbszárnya közelebb áll a szomszédos jobbpárthoz, balszárnya a legközelebbi baloldali párthoz, mint

egymáshoz. A roosevelti politika jövője tehát tovább is kizárólag az elnök személyén fordul meg.

Természetesen a kísérlet bizonyos idő múlva nemcsak a hagyományos kétpártrendszerre, hanem az amerikai államkormányzásra is visszahat. Egy angol megfigyelő, Bailey londoni egyetemi előadó szerint: 1. a szövetségi és állami kormányzat hatásköre kitágul (pl. megszabja a bevethető területet), 2. a szövetségi kormány hatásköre átterjed az állami törvénykezés monopolterületeire (pl. az új banktörvényben, a munkaügy szabályozásában, a munkásbiztosításban), 3. a végrehajtó hatalom a törvényhozó hatalom rovására megerősödik (pl. az ipartörvényben, a vámtörvényben, az építésügyi törvényben), 4. a törvényhozás költségvetési hatásköre csökken (úgy, mint a Tardieu-féle francia alkotmánymódosító tervben), 5. a minisztertanács mellett a közigazgatási és közgazdasági tanácsadók befolyása fokozódik.

A KÍSÉRLET KÉTFÉLE ÉRTELME

Miből áll mármost a roosevelti politika, melyet maga kísérletnek, párthívei és ellenfelei forradalomnak neveznek? Legjobb megfigyelői: Steel-Maitland, Stamp, Robert de Sain-Jean stb. következetesen megkülönböztetik rövid lejáratú, nekilendítő, konjunkturális és hosszú lejáratú társadalmi, újjászervező részét. Minden intézkedést, írja Steel-Maitland, a négy R jegyében adnak ki. Ezek: relief (segély), recovery (állami nekilendítés), reform (re-

form) és reconstruction (újjáépítés). Némelyik rendelkezés vagy törvény egyszerre négy célt szolgál, négy urat szolgálni pedig nehéz, így aztán a határozatok sokszor ellentmondanak egymásnak, mert ami a reformnak használ, hátráltatja, sőt rendszerint rontja a föllendülést. Az elnök kitűnő taktikával a beígért új aranykor kétféle értelmezését a népre bízta. A régi fajtájú amerikai az új aranykort azonosítja a sikerlázzal, a másik fajta szerint az új aranykor megközelíti a társadalmi igazságot. Előbbiek a „recovery", utóbbiak a „reform" hívei. Robert de Saint-Jean több lélektani találékonysággal, mint tárgyi igazsággal azt állítja, hogy a gondtalan, fiatal, háború előtti Roosevelt még a régi Amerikához húzott, a szenvedésekben kipróbált, idealista, öregedő „1921 utáni" Roosevelt szíve mélyén csak a reformmal törődik. Az amerikai népnek 1936-ig mindenesetre választania kell a két irány közt, amely az első csatazajban még megfért egymás mellett.

A REFORMPOLITIKA LÉLEKTANA

A hosszú lejáratú *reform* rész Theodore Roosevelt és Wilson hagyományát eleveníti fel, jelszava: – a *New Deal*, a Roosevelt-féle *Square Deal* és a wilsoni *New Freedom* összeolvasztásából keletkezett. Nem annyira gyakorlati programot, mint inkább új magatartást foglal össze: – a New Deal végső értelmezésében a puritán szerzőösztön kitágulása egy új nemzeti morál felé. Amerikában most

érlelődik a demokrácia, s a nemzet tulajdonképpen csak a háború után öntudatosult. A demokrácia és nemzeti öntudat elmélyülése, melyet leghamarább az irodalom ismert föl, a hagyományos amerikai értékítéletig hatolt. „Az idealista jó végrehajtó szerv", írja Roosevelt, akinek politikai bölcseletét érezhetően áthatja ez a lassú lelki fölemelkedés. A demokrácia átértékelését a húszas évek konjunktúrája átmenetileg elodázta: Harding, Coolidge és Hoover elnöksége a példátlan pénzügyi területszerzés dacára a Wilson előtti korszakba vetette vissza az országot. Az „Umwertung aller Werte" átmenetileg az egyetemekre és folyóirat-szerkesztőségekbe húzódott, s az áthatóbb pillantású európaiak: André Siegfried, Julien Green, André Maurois csak itt bukkantak a „másik Amerikára". Érthető, hogy Roosevelt, aki a „másik Amerika" elnökének tartja magát, elsősorban az értelmiség közt szerzett híveket. Munkatársai jórészt fiatal egyetemi tanárok, s a diákság politikai-szociális érdeklődése, mely az oxfordi és cambridge-i egyetemeknek a hetvenes évek óta legszebb hagyománya, gyökeret ver az amerikai főiskolákban is.

A REFORM TÁRSADALMI HÁTTERE

Az elnök politikája tehát két részből áll, s újjáépítő *reform* része távoli rokonának, Theodore-nak s első pártfogójának, Wilsonnak hagyatékát eleveníti föl. Összefügg a demokrácia politikai átértékelésével s a nemzeti öntudat

átfordulásával a kultúra láthatatlan értékei felé. Célja a társadalmi kiegyenlítés, amely Angliában lassú balratolódással két emberöltő óta folyik. Roosevelt Amerikát a szigetország szociális színvonalára akarja emelni, hogy ezen a szinten tőke és munka pártdiktatúra nélkül, tehát a XIX. századi szabadságjogok megőrzésével egyezzen ki. A plutokrata előjogok lebontása felszabadítja a területet a középosztály előtt: Amerika, a lehetőségek országa átalakul középosztályországgá. A társadalmi igazság, mondta második költségvetési üzenetében, többé nem távoli eszme, hanem végcél, melyet Amerika a népképviseleti kormányzás szabadelvű hagyományával összeférő eszközökkel valósít meg. Egyidejűleg az államot nemcsak fölszabadítja a mindenható magánérdekek alól, hanem a magánvállalati vezetőket köztisztviselői etikára kötelezi. A magánvállalkozó is a köz bizalmasa, írja, miért ne legyen hát a közhivatalnak és a magánjellegű foglalkozásnak közös mértéke?[1] A közös etika a közös cselekvést is megkönnyíti: az állam és a magángazdaság ezentúl egyetértően szervezhetik a gazdasági életet. Valószínűleg ez a parlamenti demokrácia legtágabb értelmezése.

1. President Cleveland will be best remembered through the ages for the rugged honesty of his challenging principle that „public office is a public trust"... It is time now to add a companion to Cleveland's ideal of public service. That companion is: Private office is a public trust. (Az *On Our Way* zárószavából.)

A kísérlet reformrészének elméletét Amerika legnagyobb publicistája, Walter *Lippmann* nemrég külön könyvben körvonalazta. A gazdasági élet már túl bonyolult s a demokrácia túl erőszakos ahhoz, semhogy az állam semleges maradhatna, írja a *Method of Freedom*-ban, mely a Harvard Egyetemen tartott előadásait egyesíti. Idők jele, hogy Hoover – a laisser-faire őszinte híve – az összeomlás után éppen úgy kiterjesztette az állam gazdasági kezességét, mint Roosevelt. Tetteiben olyan tanhoz alkalmazkodott, amelyet elvileg elutasított. A polgári életszínvonal biztosítása kollektív kötelesség, ezzel minden országnak számolnia kell, amely nem akar pártterrorban alámerülni. A tervgazdaságot csak parancsszó viheti keresztül, a laisser-faire gyakorlatilag nincs többé. Mindkét út járhatatlan. Marad a harmadik út, melyre a politikailag és gazdaságilag jobban iskolázott angolszász és skandináv államok 1931 óta rátértek. Nincs rendszeres bölcselete, Lippmann kiegyenlítő (kompenzáló) gazdaságnak hívja. Az állam a kompenzáló gazdaságban kiegyensúlyozza a magánvállalkozást, mint a jegybank a pénzpiacot, de míg a jegybank kiegyenlítő (megszorító és tágító) politikája egymagában nem biztosítja a gazdasági élet állandó egyensúlyát s az egyének változatlan életszínvonalát, az állam kompenzáló politikája elvállalhatja ezt a feladatot. Feladata tulajdonképpen egy tágabb értelmű „kamatláb-politika", mely a közmunkákra, adózásra és

közüzemi tarifákra terjed ki. Ez a békés gazdasági forradalom a demokráciát is átalakítja. Ha a magánérdek valamikor meg is szállta a semleges, liberális államot, a nemzetgazdaságot nem érte nagyobb sérelem. De mihelyt az állam kollektív felelősséget vállal az állampolgárok életszínvonaláért, s olyan kiegyensúlyozó szerepre vállalkozik, mint – szűkebb területen – a jegybankok, föl kell szabadulnia a plutokrata és proletár kisebbségek jól szervezett nyomása alól. A végrehajtó hatalom vissza kell hogy szerezze a pénzügyi kezdeményezést, mert a demokratikus elv gazdaságilag aktív államban csak úgy marad épségben, ha a törvényhozás beéri eredeti szerepével: a megszavazás jogával.

Mindezt Walter Rathenau szép könyvében, a *Neue Wirtschaft*-ban tizennyolc éve azzal a hiú reménnyel írta meg, hogy Németország a háború után visszaszerzi régi tőkeerejét. Kedvenc műszavát: a tervgazdaságot gyökerestől kiforgatták eredeti értelméből, de az amerikaiak körülbelül ezt hívják ma – az orosz és fasiszta tervgazdasággal szemben – kompenzáló gazdaságnak, s kísérletük tudtukon kívül e tiszta szándékú, szerencsétlen államférfi emlékének hódol.[2]

2. Die bestehende Wirtschaftsordnung löst die Aufgabe nicht, noch weniger die kommunistische. Die Ordnung, zu der wir gelangen, wird eine privatwirtschaftliche sein, wie die gegenwärtige... Wir lächeln über den Scherz, es wolle jemand eine Kanone kaufen, um sich selbständig und vom Heeresdienst unabhängig zu machen; es fällt niemand ein, eine Hauptbahnstrecke oder ein Telegraphennetz für sich zu verlangen, oder ein eigenes System privater Gerichtsbarkeiten zu gründen; von der Wirtschaft aber wird ungeprüft als ausgemacht angenommen, dass sie, von der unser Wohlstand und Gedeihen, unsere Zivilisation und Geltung abhängt, nicht anders als zügellos, auf dem Boden des freien Wettbewerbs und bürgerlichen Kampfes bestehen könne... Die

A Roosevelt-kísérlet békés forradalom, s elméletileg minden osztállyal kiegyezik. Az elnök pusztán választási taktikából hagyta ki az atlanti városok pénzügyi oligarchiáját az újjászervező munkából. E taktika lélektani háttere az utóbbi évek kicsit látványos állampereiből derül ki legjobban. Így a Morgan-perből. Mikor az elnök vérségi és névrokona: Theodore Roosevelt 1902-ben vád alá helyeztette az idősebb Morgant, a bankár elment a Fehér Házba. „Ha valami rosszat csináltunk", mondta, „küldje el az emberét" – ti. az államügyészt – „az emberemhez", s ezzel megnevezett egy ügyvédet. „Ők majd elintézik a dolgot." Az elnök és az üzletember egyenrangú félként beszéltek. Franklin Roosevelt ennek a Morgannak a fiát alkudozás nélkül a vádlottak padjára ültette. A két ivadék megváltozott esélyű mérkőzése azt a közhangulatot tükrözi, mely – politikai rendszerváltozás nélkül – Amerikában is a nemzetközi szabad gazdálkodás ellen fordult, s amit az elnök gazdaságpolitikai céljaira alaposan kiaknázott.

---

neue Wirtschaft wird keine Staatswirtschaft sein, sondern eine der bürgerlichen Entschlusskraft anheimgestellte Privatwirtschaft, die freilich zum organischen Zusammenschluss, zur Überwindung innerer Reibung und Vervielfältigung ihrer Leistung und Tragkraft staatlicher Mitwirkung bedarf. (*Die Neue Wirtschaft.* 1917. Passim.)

A rooseveltizmusnak távolabbi őse is akad. A munkához való jogot Louis Blanc, a második francia köztársaság munkaügyi minisztere gyakorlatilag körülbelül úgy értelmezte, mint az elnök, s az 1933–34 telén kezdeményezett rövid lejáratú közmunkák (C. W. A.) az 1848-as párisi „ateliers nationaux" kísérletre emlékeztetnek.

Morgan tudvalevőleg a háború utáni korszak legnagyobb nemzetközi hitelezője volt, s az amerikai népharag elsősorban a New York-i pénzvilágot szemelte ki a világválság hazai bűnbakjául. A tapasztalatlan amerikai hitelpolitika a nemzetközi szanálást valóban összekuszálta: a szerencsétlen jóvátételi tervek amerikai bankárok nevéhez fűződnek; Coolidge és Hoover alatt műveletlen tőzsdejátékosokat neveztek ki az Egyesült Államok alkalmi nagyköveteinek, akik folyton leckéztették Európát, s közben kapkodó pénzpolitikájuk fölidézte a világ legnagyobb hitelválságát.[3] Kitűnően jegyzi meg Steel-Maitland, hogy Dawes kidolgozta ugyan a német fizetési tervet, de otthon a legszélsőségesebb védvámosok közé tartozván, kereskedelempolitikája kizárta, hogy az európaiak az általa ajánlott terv szerint törlesszenek. Maholnap gazdaságtörténelmi távlatból lehet látni, hogy a nemzetközi tőkés gazdálkodásból csak a tőkék szabad forgalma állt helyre, a háborús fegyverzetű államok ellenben az áruk és emberek szabad forgalmát azontúl is megnehezítették. Áru és munka szabad forgalma nélkül a tőkék egyoldalú szabad forgása a fizetési mérlegek kiegyenlítése helyett előbb-utóbb fel kellett hogy borítsa őket. A nemzetek kereskedelmi és termelési politikája jóformán ki

3. A húszas évek végén egy német nyelvű Morgan-életrajz címkéje így kínálta a könyvet: „M. ma a legnagyobb világhatalom, már-már a misztikummal határos."

sem zökkent a háborús gazdálkodásból, mialatt a nemzetközi pénzvilág a helyreállított aranyalapra helyezkedve úgy tett, mintha a kereskedelem is akadálytalanul bonyolódna le a piacokon. A hitelek egy képzeletbeli nemzetközi együttműködés fölött keringtek. A világrészek hagyományos komplementer gazdálkodása többé nem egészítette ki egymást, s ennek előbb-utóbb a fizetési mérlegekből is ki kellett derülnie. Ki is derült, mihelyt az amerikaiak az áruforgalmi zavart nem takarták el újabb hitelekkel: kereskedelmi mérlegük feleslegét nem adták ismét kölcsön Európának, hanem arany formájában lehívták. 1928-tól kezdve a New York-i tőzsdeláz a dollárt visszatartotta Amerikában, s az amerikai hitellel megelőzőleg helyreállított világgazdaság a következő év őszén összeroppant. Mindezt az amerikai tőkések nem látták, vagy nem akarták látni. Hatalmukkal azonban számolni kellett, s London a húszas évek derekán le is számolt azzal, hogy világbankári tisztét megosztja New Yorkkal. Elsősorban New Yorkra pillantó hatalmi okokból állította vissza a fontnak a változott viszonyokkal ellenkező, túl magas aranyértékét. A fontrögzítésben a nemzetközi pénzpiaci szempont – elsősorban a dollár versenye – döntőbb szerephez jutott, mint a belső termelés pénzügyi megalapozása, aminek súlyos következményei az angol termelésben már egy év múlva, 1926-ban jelentkeztek.

Roosevelt a Morganok letagadhatatlan történeti felelősségét éreztette azzal, hogy munkatársai közül tüntetően

kihagyta a Wall Street nagyjait. Politikája, mint írtam, azon alapszik, hogy a háború után a nemzetközi tőkés gazdálkodás csak látszólag állt helyre, s ezt a látszatot elsősorban az amerikai pénzvilág keltette. Az új feladatok felismerése tehát főleg az ő hatalmukat semmisíti meg. „A pénzváltók", mondta székfoglaló beszédében, „a hitelválságban csak újabb kölcsönöket tudtak ajánlani. Mikor a népet a nyereség bűvszavával nem tudták többé hamis vezetésük alá csábítani... könnyek közt könyörögtek újabb bizalomért."

A politikai célszerűség dönti el, hogy erre a puritán zamatú hangulatkeltésre volt-e valami szükség. Európai megfigyelő ehhez édeskeveset ért, mi az elnököt csak a társadalompolitika és közgazdaság elméleti síkjáról figyelhetjük.

II.

A NEKILENDÍTÉS

Megkíséreltük leírni a reformrész társadalmi lélektanát. Roosevelt az amerikai nemzet megkésett reformjához látott, a közügyeket megszabadítja a magánérdekek mindenható befolyása alól, s demokratikus gazdasági törvénykezése előkészíti az „új rend"-et, amelyben második költségvetési üzenete szerint a megélhetés, az öregség és tisztességes otthon hármas társadalmi biztonsága jár elöl. Vizsgáljuk meg a kísérlet rövid lejáratú *nekilendítő* (recovery) részét.

A törvénykezés útja nagyon kanyargós. Első évben a pénzügyi kísérletezés domborodott ki, másodikban a Keynes által is ajánlott közmunkateremtés. Az elnök eleinte segédkezett a világgazdasági konferencia előkészítésében, később meghiúsította az amerikai kiküldöttek munkáját. Első évben az új ipari közigazgatás mindenáron árrögzítésre törekedett, Johnson főfelügyelő bukása óta azonban a kötöttség meglazult. Kezdetben Roosevelt ortodox pénzpolitikusnak tűnt föl, de az 1934/35. és 1935/36. évi költségvetések elképesztő hiánnyal zárulnak. A hajszolt törvényhozói munka pillanatnyi szükségtörvényektől tartós hatású reformtörvényekig nyúlik. Egyik végleten áll az 1933-as első banktörvény, másikon

az ipari újjáépítési törvény némelyik rendelkezése, például a híres bérszerződési szakasz. Jóformán valamennyit hevenyészve készítették elő.

Ezt a kuszált politikát két szempont deríti fel. Egyik belgazdasági, másik az intézkedések sokoldalúsága. (Az ipari törvény például mind a négy R-t egyesíti.) A belgazdasági probléma két részből áll: *egyik az áresés okozta túladósodás, másik az állandósult munkanélküliség, mely egyrészt a kormány mezőgazdasági politikáját, másrészt az ipar újjászervezését s e kettőn keresztül romantikus pénzpolitikáját befolyásolták.*

A MEZŐGAZDASÁGI PROGRAM

A belső eladósodás *politikai* tekintetben kimondottan farmerügy. Eladósodásuk a háborús konjunktúrával kezdődött. Az európai hadfelek mezőgazdasági behozatala felhajtotta az árakat, a megszédült farmerek hitelre új földeket vásároltak, s a szemtermelést a száraz éghajlatú legelővidékre is kiterjesztették. (A legelők feltörésére – valószínűleg lassúbb ütemben – egyébként is rátértek volna, mert a gépi termelés rohamos terjedése csökkentette az igásállományt, s így csökkent a takarmányszükséglet is.) Komoly túltermelés ugyan nem volt, de a mezőgazdákat már azáltal is veszteség érte, hogy a mezőgazdasági árak háború utáni szekuláris – természetes és hosszantar-

tó – csökkenése az árakat a kedvezőtlen vidékek üzemköltsége alá nyomta.

A termelési technika fejlődése növelte a hozamképességet, a kiviteli lehetőség viszont csökkent. Amerika a háború előtt Európa adósa volt, s a vasúti és ipari beruházó kölcsönök évi 200 millió dolláros törlesztését részben mezőgazdasági árukkal: búzával, gyapottal, dohánnyal, sertéssel fizette meg. A háború után Európa 500 millió dollár évi kamattal tartozott Amerikának. Az ország adósból hitelezővé változott át, vámpolitikája azonban „adósjellegű" maradt. Más szóval védvámrendszere megakadályozta, hogy az európai adósok ipari árukkal törlesszenek, mint ahogy ő törlesztett megelőzőleg Európának mezőgazdaságiakkal. Háború előtt az európai kölcsönök tulajdonképpen ipari kivitelt foglaltak magukban, mert Amerika a kölcsönöket ipari beruházásokra fordította, vagyis Amerika mezőgazdasági kivitelét Európából származó ipari behozatal egyenlítette ki. Mikor Amerika adós országból hitelező országgá alakult át, Európa az „adós vámok" miatt nem tudta többé ipari kivitellel fedezni az amerikai eredetű mezőgazdasági behozatalt. Önellátásra rendezkedett be, vagy más piacokhoz fordult.

A mezőgazdasági árak már a húszas években lemaradtak az ipariak mögött. Mint írtam, ennek természetes, termelés-technikai okai voltak. Az árollót aztán egyrészt Oroszország búzakivitele, másrészt az 1928-as rekordtermés még jobban kitágították, s a búza-, gyapot- és do-

hánytermelés a konjunktúra közepén már megízlelték a válságot. 1929-ben a 81 milliárdra becsült évi nemzeti jövedelemből csak 12 milliárd (7,8%) esett a mezőgazdaságra, mely a lakosság 35%-át tartotta el. Ez a jövedelem 9,2 milliárd jelzálogkölcsön alatt roskadozott. 1932-ig az adósság mindössze 8,5 milliárdra csökkent, de ezt a terhet az árzuhanás miatt akkor már csak 5,1 milliárd dollár jövedelem viselte. A holdankénti adó 1929-től 1932-ig 22%-kal csökkent, ami az egyidejű mezőgazdasági jövedelemcsökkenésre átszámítva majdnem 100%-os emelkedésnek felelt meg, míg az évi kamattehernek 8%-os süllyedése hasonló számítással 113%-os emelkedést jelentett. Az 1917-es háborús árakhoz képest a kölcsönvett dollár olcsó volt, az 1932-es árakhoz képest visszafizethetetlenül drága.

Az áresés megváltoztatta a nemzeti jövedelem eloszlását: a hitelezők jövedelme – ha ugyan behajtották a követelést – megnőtt, s az elkeseredett farmerek, akik inkább gyökértelen vállalkozók, semmint türelmes parasztok, erőszakoskodni kezdtek a hatóságokkal. Ez a forrongó búza- és kukoricaöv döntötte el Roosevelt győzelmét. Pártja, a demokrata párt az 1932-es választáson földrajzilag kiterjeszkedett, és megszerezte a republikánus párti középnyugati gazdák szavazatait. Következésképpen a kísérlet néhány sürgős szükségintézkedés után először a farmerek hóna alá nyúlt.

A gazdák azért szavaztak Rooseveltre, hogy a „kölcsönvett" és „visszafizetett" dollárértéket hozza egyen-

súlyba. Roosevelt e célt egyszerre két oldalról közelítette meg. Egyrészt a termésterület két évre tervelt korlátozásával csökkentette a kínálatot, másrészt a dollárérték lerontásával megkönnyítette a belső adósságfizetést. Agrárpolitikája a leromlott mezőgazdasági vásárlóerőt „az ipari árakban kifejezett 1909–1914-es színvonalra" szeretné emelni, vagyis azt akarja elérni, hogy bizonyos termésegységért ugyanannyi iparcikket lehessen vásárolni, mint a háború előtti években. „Noha nincs olyan gazdasági erő, mely a mezőgazdasági és ipari árviszonynak megrögzítésére törekedne", írja a Harvard Egyetem egyik tanára, „ellenben minden gazdasági erő arra törekszik, hogy a mezőgazdasági és ipari tőke hozadéka egyensúlyba kerüljön.[4] Roosevelt mezőgazdasági politikája mégis arra irányult, hogy a nemzeti jövedelemnek nagyobb hányadát irányítsa mesterségesen a farmerek felé, s így – mint ahogy ezt a mezőgazdasági törvény bevezetése is kimondja – az állítólagos mezőgazdasági és ipari áregyensúlyt helyreállítsa.

Az 1933. május 12-i nagy mezőgazdasági törvény elrendelte néhány fő termény, állatfaj és állati termék önkéntes korlátozását, hogy ezáltal a terményárakat fölemelve az adósságfizetést könnyítse, s az agrárollót becsukja. A kieső hozamért a végrehajtással megbízott állami szerv a parlagolt terület s a megelőző hozam arányában készpénz-kártalanítást fizet. A kártalanítást e termények első-

4 The Economics of the Recovery Programm, New York, 1934 159 l

fokú feldolgozására kivetett forgalmi adókból fedezik, költségvetési kezelés szempontjából tehát a rendes keretben számolják el. 1934 óta a gyapot- és dohányterület korlátozása kötelező (az egyes államok kontingenst osztanak szét a termelők közt), de miután a forgalmi adó az összterményt sújtja, kártalanítás pedig csak a csökkentés után jár, elemi érdek, hogy más, önként korlátozott termények termelői is csatlakozzanak a csökkentéshez.

A térítés éppen olyan mesterséges vámvédelmet ad a mezőgazdaságnak, mint az iparnak a múlt század hatvanas éveitől kezdve rendszeresen megszavazott vámtörvények. De míg az ipari vámok áremelő hatása részben az iparcikket vásárló farmerekre hárult, az új törvény a mezőgazdasági áremelés terhét – egyenletesebb jövedelemelosztás címén – elsősorban a városi munkásfogyasztókra hárítja. A kölcsönös teherátforgatás csak a természetes áregyensúlyt hátráltatja. A területcsökkentés, amelyhez tavaly a szárazság járult, csakugyan felemelte a mezőgazdasági árakat, de a könnyítést egyrészt a kártalanításra szánt adók, másrészt a mezőgazdasági árdrágulás formájában a belföldi fogyasztó kétszeresen megfizeti. Ebben a veszedelmes körforgásban ismerte fel Lionel Robbins, a londoni liberális iskola kitűnő elméje a mezőgazdasági kísérlet legnagyobb gyöngéjét.[5]

5. Lionel Robbins: The great depression. London, 1934. 136. l. – Meglepően egyforma véleménye van Tyler népszövetségi megbízottnak a magyar mezőgazdasági árak mesterséges fölemeléséről: „Mezőgazdasági válságban első látszatra nyomós érv szólhat a nemzeti jövedelem újraosztása mellett, hogy ezáltal a földműves nép nyomora enyhüljön, de meg kellene vizsgálni azt is, hogy mennyire lehet ármesterkedéssel a jövedelmet újra felosztani anélkül, hogy párhuzamosan az ország vagyonszerző képessége ne csökkenjen." (Tizenharmadik jelentés.)

Az adósságtörlesztés megkönnyítésén kívül a dollárérték leszorítása is a belső áremelésre irányult. Ez a kísérlet teljes kudarcot vallott. Pénzrontással párhuzamosan a belső árak csak akkor emelkednek, ha egyidejűleg új pénzt bocsátanak ki, vagy az ország nagyfokú, nélkülözhetetlen behozatalra szorul, mint Hollandia vagy Belgium. Néha még ez sem emeli fel az árakat. Anglia óriási behozatalra szorul, vásárlói tekintélye azonban akkora, hogy a font leértékelése után szállítói vagy lementek az árakkal (így pl. Amerika 1932-ben és az európai aranyblokk), vagy változatlan árak mellett pénzüket a leértékelt fonthoz alkalmazták (skandináv országok, dominiumok, Japán). Roosevelt nem szaporította a pénzt, az ország pedig a nemzeti termelés értékéhez képest kevés árut visz be. A dollár külföldi elértéktelenedése tehát tartós belföldi áremelés helyett a többi országot kényszerítette arra, hogy árait a dollár nemzetközi vásárlóerejéhez szállítsa le.

Az árleszállítás azonban az életszínvonal általános csökkentését is előidézi. Franciaország, Olaszország, Hollandia, Svájc 1934-ben újabb árleszállításra kényszerültek: következésképpen az olasz tisztviselői fizetések, házbérek, a holland munkanélküli-segély stb. csökkentése végeredményben összefügg a dollár mesterséges és a font természetes leértékelésével.

A mezőgazdasági adósságrendezés Hoover megkezdett szanáló munkáját folytatja. Körülbelül 2,5 milliárd értékű jelzálogkölcsönért vállalt kezességet a kincstár, mely derekasan és nagy eredménnyel látott a tisztításhoz. Az

adósságrendezés azonban végzetes következménnyel is járhat. Nincs ma hitel, amit az állam a gazdáktól megtagadna, sőt „alig akad olyan mezőgazdasági cél, amelynek ürügyén az állam állami kölcsönre ne biztatná a farmert". Vajon a kincstár végleg hozzászoktatja a termelőket, hogy derűre-borúra igénybe vegyék jelzálogkölcsönért, zöld hitelért stb.? Ha az állam engedékenységét idejében meg nem fékezik, a mezőgazdasági adósságrendezés az amerikai hitelszervezet részleges államosításával végződhetik.

Az önkéntes területcsökkentést átmeneti gyógymódnak szánták. Ez a mezőgazdasági program rövid lejáratú része. A hosszú lejáratú mezőgazdasági program keretében az állam fokozatosan 35 millió hold földet akar felvásárolni, hogy újra osztályozza, más termelésre állítsa be vagy teljesen kikapcsolja őket a megművelésből. Amilyen mértékben a lecsapolás, feltöltés stb. új földeket juttat a termelésnek, olyan mértékben állítják ki a rossz földeket. Előfordulhat, hogy minden hold jó föld fejében több hold rossz föld kerül parlagra.

Az ipari program

Az amerikai munkanélküliség a világválságtól függetlenül is állandósult volna. Amíg a földrész nem népesült be teljesen, a keleti iparvidék munka nélküli lakói a visszatérő válságok elől a töretlen foglalásokra húzódtak, s a vi-

har múltán elhagyott helyükre új bevándorlók kerültek. Amerikában, akárcsak az Árpád-kori Magyarországon, lépésről lépésre tolták ki a határ menti „gyepű"-t, s még 1889-ben is megesett, hogy egy kitűzött áprilisi napon 20 000 ember állt felfegyverkezve, málhástól, családostól Oklahoma határán, hogy az indián törzsektől megváltott földekre települjön! Amerika a századfordulóig „úttörő" ország maradt, ahol a megújuló részleges honfoglalások elodázták a munkaügy rendezését. Részben e települési, részben nemzetiségi okok miatt a szakszervezeti mozgalom is nehezen bontakozott ki. A sokféle nemzetiségű munkások gyűlölködése megnehezítette a szervezkedést, s a szervező tehetségek elkerülték a rosszul fizető szakszervezeti irodákat. Az acélkirályság, amit könnyen elértek, jobban jövedelmezett, mint a párthivatal. Amerikát a korábbi válságok semmiképpen sem készítették elő a munkanélküliség társadalmi leküzdésére.

1929 és 1932 közt az amerikai nemzeti jövedelem 81 milliárd dollárról 49 milliárdra csökkent, a nehézipari termelés egyötödére, a fogyasztási iparoké négyötödére s az ipari termelés átlaga körülbelül felére esett, az ipar e három év alatt nyers jövedelmének mintegy 60%-át elvesztette, s a nehéziparokban kifizetett bérösszeg 60–70%-kal csökkent.[6] Mikor Roosevelt hivatalba lépett, hozzávetőleg 13,7 millió munkanélküli volt az Unióban.

6. Az amerikai válságstatisztikát a genfi Munkaügyi Hivatal foglalta össze legjobban. (Social and economic reconstruction in the United States of America. Geneva, 1934. 5–28. l.)

Társadalmi biztosítás hiányában a jótékonysági és helyi alapok hamar kiapadtak. A legtöbb munkanélküli a szomszédok jószívűségéből tengődött: visszatértek a pionír idők, amikor vállvetve irtották a vadont. Az új elnök alatt a munkanélküliség leküzdését a Szövetség vállalta magára, és három fronton próbálta leküzdeni.

1. *Munkanélküli-segélyt fizet az államok segélyalapjába.* A segély az államok vagyonához s a segélyezettek korábbi béréhez mérten változik: a déli államok részesedési kulcsa például nagyobb, mint a vagyonosabb északkeletieké, a délvidéki néger munkanélküli viszont kevesebb segélyt kap, mint egy marylandi angolszász munkás. Az elnök második költségvetési beszédében közölte, hogy az amerikai szellemmel ellenkező segélyrendszert hamarosan eltörli. De mikor kerül erre sor? Az új esztendő elején ötmillió munkanélkülinek fizettek segélyt, s közülük legfeljebb másfél millió olyan idős, hogy más országban az öregségi biztosítás tartaná el. A többi még munkabíró. Miután a kormány – Amerika történetében először – vállalta, hogy az országban senkit sem hagy éhezni, a segélyrendszert egyelőre legfeljebb közmunkákkal lehetne pótolni. Márpedig akármennyire gyűlöli Roosevelt az alamizsnaosztást, mégiscsak ez okozza a legkevesebb kárt, mert nem versenyez a magánvállalkozással, s jóval olcsóbb, mint a közmunka. Az 1933 tavaszán szervezett munkatáborokat, amelyekben fiatalkorú munkátlanok katonás szellem nélkül hat hónapon át erdőirtással foglalkoznak, a fiatalkorúak testedző megsegítésére szánták, s

így tulajdonképpen szintén a segélyrendszerhez tartoznak.

2. *Az ipari újjáépítési törvény második része óriási közmunkára adott felhatalmazást.* Amíg a közmunkák szövetségi szerve a hosszú lejáratú közmunkák (hajóépítés, útépítés, folyószabályozás) tervén dolgozott, mintegy négymillió munkanélkülit foglalkoztattak nem jövedelmező, átmeneti munkákkal: megyei útjavítással, parkszépítéssel, faültetéssel, hókaparással stb. A nagyszabású szövetségi közmunkák 1934 tavaszán indultak meg, s a rövid lejáratú állami közmunkák egy részét magukba olvasztották. A munkanélküliek pénzbeli segélye családonként kb. havi 18 dollár, a szövetségi közmunkák fejenkénti bérköltsége 100 órás munkahónapban néha 200 dollárra emelkedik. Ez a méregdrága nekilendítés nagyon emlékeztet arra a földmunkára, mely 1848-ban a francia forradalmi kormánynak köbméterenként 54 centimes magánvállalkozói ár helyett 16 frankba került.

Ma minden kormány végeztet közmunkákat, ha másért nem, önvédelemből. Elrendelésüket a politikai szükségszerűség dönti el, s ebben a közgazdaságtan illetéktelen bíró. Annyi bizonyos, hogy a közgazdasági irodalomban Keynest, a világhírű cambridge-i „eretneket" kivéve alig akad hívük. De Keynes elméleti ajánlatával az angol kormány édeskeveset törődik: visszhangja, befolyása, jóval nagyobb az Egyesült Államokban, mint otthon.

A közmunkák hatása a rájuk fordított állami kiadásokkal együtt rendszerint megszűnik, miután az időben és

anyagilag egyaránt korlátolt közmunkák gazdaságpszichológiai hatása sem lehet tartós. Elindításuk pillanata még így is nagyon különböző következményekkel jár. Válságok elején a közmunka csak a gazdasági szervezet öntisztítását késlelteti, válságok mélypontján legfeljebb egyes vállalatokat ment meg, a fellendülés kezdetén viszont valóban siettetheti a gyógyulást. Még döntőbb a befolyása a közmunkákra fordított tőkék hozamképességének. Ha a közmunkákba fektetett tőkét máskülönben improduktív célra használnák fel, a közmunka viszont produktív, úgy a társadalom termelése fokozódik, és a munkanélküliség csökken. Ha mindkét felhasználás improduktív: a termelés nem fokozódik, s a munkanélküliség csak addig csökken, amíg a közmunkaalap ki nem merül. Ha ellenben a produktív munkákra fordított tőkét amúgy is produktív célra használták volna fel, úgy a társadalmi termelés nem fokozódik, és a munkanélküliek összlétszáma sem csökken. Végül ha olyan tőkét fordítanak improduktív közmunkára, amelyet egyébként produktív munkára használtak volna fel, a társadalom összes termelése csökken, a munkanélküliség viszont nő.[7] A gazdaságtörténelem dolga eldönteni, hogy az amerikai kormány jó időben fogott-e az óriási közmunkákhoz, és nagyszabású tervei közül melyik volt valóban produktív. Mindenesetre jellemző a mesterséges munkateremtés következetlenségére, hogy az 1933. májusi mezőgazdasági

7. *Achille Loria*: L'économie dirigée. Revue Économique Internationale, Décembre 1933.

törvény csökkentette a megművelt területeket, a Tennessee-völgyben végzett tervgazdasági kísérlet ellenben új területeket hódít a földművelésnek.

A közmunkák ellen első évben sok volt a panasz. A szükségmunkásokat gyakran túlfizették, mert a 30 centes egységes órabér az ország legtöbb részében meghaladta a magánvállalkozók – főleg a farmerek – által fizetett bért. Sok munkás, különösen a déli államok mezőgazdasági munkásai abbahagyták addigi foglalkozásukat, s beálltak állami szükségmunkásnak. Igaz, hogy a heti munkaidő rövidebb volt (30 óra), mint a magánvállalatok *szokásos* munkaideje, s így a magánvállalati és szükségmunkások heti összkeresete elméletileg ki is egyenlítődött volna, de a legtöbb ipar a valóságban szintén erősen – országos átlagban 34 órára – rövidített munkaidővel dolgozott. A közmunkákban fizetett túl magas bér végeredményben versenyt támasztott a magániparnak a munkapiacon. (Hopkins közmunkabiztos és Johnson tábornok ipari főbiztos a kétféle munka versengését nyilvános vita elé is vitték.) A helyzet később némileg javult, a közmunkák bértarifáját vidékenként változtatták s a magánipar bérszínvonala alá szorították.

Az 1935. januárban összeült kongresszus tüstént bemutatkozása után felújította ezt a munkabérvitát. A szenátus, valószínűleg a szakszervezetek nyomására, a 4,9 milliárd dolláros új közmunkákról szóló törvényjavaslathoz azt a módosítást fűzte, hogy a közmunkákért fizessék a „szokásos" magánvállalati bért. (Európában ez körülbe-

lül a szakszervezeti bértarifát jelenti.) Roosevelt, aki nyilván széles körű és nem magas életszínvonalú segítségre szánta a közmunkákat, szembeszállt a módosítással. A bőkezű elnök s a pazarló törvényhozás közt támadt furcsa viszály március közepén egyezséggel végződött: a közmunkákban fizetett munkabér havi átlaga terv szerint mindössze 50 dollár lesz, s csak középítkezéseknél fizetik a szokásos magánvállalati munkabért.

Roosevelt az 1935/1936. költségvetési évre előirányzott büdzséhiányt indokolva, a közmunkák folytatása mellett döntött. Igaz, hogy drágábban enyhítik a munkanélküliséget, mint az angol pénzbeli segélyrendszer, de jobban illenek az amerikai jellemhez. A nemzeti jellem világnézet dolga, s nem tartozik külföldi megfigyelőkre. A közmunkák mindenesetre késleltetik a költségvetési egyensúly helyreállítását, a deficites költségvetések pedig fel-felújítják a fedezetlen bankjegyszaporítás rémét. Az inflációs közhangulat rontja a magánvállalkozás kedvét: a költségvetési hiányból fizetett közmunkák pénzpolitikai visszhangja tehát inkább késlelteti, semmint gyorsítja a fellendülést, amelyre eredetileg szánták. Végeredményében az amerikai kormány aligha jut messzebbre a közmunkákkal, mint az angol kormány a húszas években megkísérelt munkateremtéssel.[8]

8. Ma elemi társadalmi kötelesség s valósággal a világnézeti megbízhatóság ismertetőjele, hogy közmunkát sürgessünk. Angliát kivéve nem is lehet elképzelni kormányváltozást új közmunkatervek nélkül. Tudomásom szerint a közmunkáknak csak két országban volt komoly és nemzetgazdasági nyereségnek számító sikerük: Svédországban és Portugáliában. Amott a szocialista Per Albin Hansson hajtotta végre, emitt a hitbuzgó, templomba járó Salazar. A közmunkák, úgy látszik, a fasisztaellenes világnézettel is megférnek.

De ha nincs is elsőrendű közgazdasági jelentőségük, államjogi kihatásuk Amerikában igen nagy. A szövetségi közmunkák, illetve az állami közmunkák szövetségi hozzájárulása a munkanélküli-segély terhét a helyi adózásról a szövetségi költségvetésre tolta át, más szóval a helybeli föld- és vagyonadóról a szövetségi jövedelemadóra. Így a segélyrendszer pénzügyi központosítása a szövetségi hatáskört az állami törvénykezés egyik monopolterületére terjeszti ki.

3. *Végül a kormány a munkanélküliség ellen a magánvállalkozást is segítségül hívta.* Az ipari újjáépítési törvény: a világszerte legendás hírű NIRA első része megrövidíti a munkaidőt és fölemeli a munkabéreket. Roosevelt a vásárlóerő-elmélet alapján e rendelkezéssel a magánvállalkozás munkaszükségletét akarta növelni. Rövidebb munkaidő mellett több munkásra van szükség, s ha egyidejűleg a munkások bérét fölemelik: a munkásszaporulat s a magasabb órabér fokozza a heti bérösszeget. Ez vásárlóerő képében megjelenik a piacon, fokozza a termelést, a termelés egységköltsége áremelés nélkül is csökken, tehát a termelői nyereség nő; a nyereséget új vállalkozásba fektetik, s az új vállalatok ismét új munkásokat vesznek föl. E körforgás lassan felszívja a munkanélkülieket a termelésbe.

Másfél évvel az ipartörvény kiadása után a munkáslétszám alig változott, s a kifizetett bérösszeg csak keveset javult, a nehéziparban pedig 1933 őszétől 1934 őszéig egyenesen csökkent. Az órabér ugyan ismét az 1929-es

színvonalig emelkedett, de miután az ipar átlag heti 34 órás munkahetet tart, a munkás heti keresete az öt év előtti keresethez viszonyítva – amikor heti 48 órát dolgozott – mégis egyharmaddal csökkent. A vállalkozó kedv a közmunkák versenye s a homályos pénzpolitika miatt alig javult, így a reáeső munkateremtő szerepet sem vállalhatta.

De mi történt volna, ha a kormány nem rendeli el a közmunkákat? Vajon a *járulékos vásárlóerő* megindította volna a leírt körforgást? A magánvállalkozás a válságokban föléli tőkéjét, a fölemelt munkabért tehát nem előlegezheti tartalékból. Más szóval nem várhatja be áremelés nélkül az új vásárlóerő megjelenését, hanem a munkabéremeléssel járó költségtöbbletet kénytelen a fogyasztásra hárítani. Az áremelés – miután a munkabér csak egyik költségtétel – aránylag kisebb, mint a béremelés, a munkás vásárlóereje tehát fokozódik. A drágulást azonban a fogyasztók összessége viseli. Egy részüknek változatlan a vásárlóereje. Ezek csökkentik fogyasztásukat, következésképpen a munkabértöbbletben foglalt vásárlóerő csak arra a területre nyomul, amelyről a többi fogyasztó az áremelés miatt visszahúzódott. De a munkás sem fordítja egész munkabértöbbletét vásárlásra, egy részét tartalékolja, a megtakarított összeg pedig egyelőre elveszett vásárlóerőt jelent. A válságtörténetek közös tanulsága, hogy a föllendülés a megelőző konjunktúrában fizetett munkabérnél alacsonyabb bérszívonalról indul el. Eleinte csak a foglalkoztatás fokozódik, meredek bérjavulásra később

kerül sor. Amerikában a legtöbb esetben ismét annyi órabért fizetnek, mint az 1929. évi konjunktúra idején, ezzel szemben a magánipar csak a munkanélküliek kb. 20%-át alkalmazta, s a többiről azok a közmunkák gondoskodnak, amelyek a gazdasági föllendülést hátráltatják.

Összefoglalva: az ipartörvény második része (a közmunkaterv) megnehezíti az első rész végrehajtását, az első rész egy tévtanra támaszkodik. Az ipari újjáépítési törvény már elméletileg sem alkalmas a nekilendítő feladatra. Hogyan áll a valóság?

Az ipartörvény első részének munkaszerződési rendelkezéseit az egyes iparágakra ipari kódexek alkalmazták. Mintájukat Roosevelt 1933 nyarán adta ki (Blanket Code). A kódex államilag ellenőrzött versenymegállapodás, minden ipar önként javasolja, de ha a többség elfogadja, kötelező. Ha az egyezményt az állami felügyelő hatóság ajánlatára az elnök jóváhagyja, az iparág önkormányzati egységgé (kényszerkartellé) alakul át. Az önkormányzati kódex-hatóságok (code authorities) többnyire munkaadó szervezetek, s munkavállalók vagy fogyasztók képviselete jóformán egyikben sem fordul elő.

A) A kódex szabályozza a munkavállalási feltételeket: a legmagasabb munkaidőt s a legalacsonyabb munkabért. Idényszerű eltérésektől eltekintve 40 órás munkahét kötelező. A munkabéreket a tanulatlan munkások bére alapján földrajzi fekvés és a városok lakottsága szerint lépcsőzetesen állapították meg, s a gyermekmunkát végleg eltörölték.

A munkaadók a törvényt többféleképpen kijátszották. Csökkentették a munkaidőt, de emberi munkapótlás helyett a gépeket használták ki jobban. Rövidítették a munkahetet, de meghosszabbították a munkanapot, a munkabéreket pedig a kötelező minimális munkabérre szorították le. Ezáltal a megelőzőleg rendkívül rosszul fizetett tanulatlan munkások és munkásnők helyzete jobban javult, mint a képzettekké, akik legfeljebb a kollektív munkaszerződésről szóló törvényszakasszal vigasztalhatták magukat. Mindent egybevéve a kifizetett összes munkabér vagy roosevelti szójárással: a piacon megjelenő vásárlóerő nem nőtt meg komolyan.

B) A kódex, mint írtam, versenymegállapodás. Egyfelől egységesen szabályozza a munkaidőt, másfelől kiküszöböli a vállalatok nyakátmetsző versenyét. A magyar sajtó külföldi szemléje elképesztő félreértéssel makacsul hajtogatja, hogy Roosevelt „megfékezte" a garázda amerikai kartelleket. Holott Roosevelt–Szent György éppen feltámasztja a sárkányt. Az ipari kódexek megrögzítik az árakat vagy – árvédelmi célból – háromféleképp korlátozzák a termelést: *a)* megszabják az üzemi munkaidőt, *b)* eltiltják a gépek nagyobb kihasználását, *c)* termelési kvótát írnak elő. A törvény felfüggesztette a század eleji trösztellenes törvényt – melyet Theodore Roosevelt adott ki –, s felhatalmazta az elnököt, hogy az áregyezményeket ha kell, vámemeléssel védje. A termelést aránylag kevés esetben korlátozták, ezzel szemben az árakat jóformán valamennyi kódex a termelési költségekhez kö-

ti. A két megkötés együttvéve végtelen sok veszéllyel jár. Az üzemnapok korlátozása, a korlátozott kihasználás s a kvóta csökkentik a termelést, ezáltal nő az egységköltség, s a nagyobb egységköltség az áregyezménnyel párosulva fokozza az árakat. Az áremelés, mint egy burkolt vám, életben tartja az életképtelen üzemeket, az életképes, olcsóbban termelő üzemek tehát a fogyasztás rovására felesleges nyereségtöbblethez jutnak. Roosevelt eredeti célja az volt, hogy a munkások vásárlóerő-többlete változatlan árak mellett fokozza a termelést. Ehelyett az új ipari kartellek elnyomták a kis- és középüzemeket, s az árakat fölemelve, a munkások tényleges vásárlóerejét (a reál munkabért) némely esetben csökkentették.

A valóságban tehát az ipari kísérlet eredeti formája a hevenyészve hozott törvény s a keresztülhajszolt kódexek belső ellentmondásai miatt nem sikerült, és Roosevelt – különösen Johnson tábornok visszavonulása óta – árpolitikai rendelkezéseit elejtette. Valószínű, hogy a kódexek a termelési költségek közül végül is csak a munkabéreket fogják szabályozni.

A nagyratörő ipari törvény egyesíti legteljesebben a kísérlet ellentmondó s különböző lejáratra szóló céljait. Valóságos *horrible mélange*. A közmunkákra vonatkozó második rész nagyszabású munkanélküli-segélyezés *(relief)*, az első részben szabályozott munkavállalás – melyet iparáganként a kódexek részleteznek – a nekilendítést (*recovery*-t) szolgálja. Végül a híres 7/a szakasz elismeri az együttes (kollektív) bérszerződés jogát. Fogalmazása

meglehetősen homályos, lényege mindenesetre az, hogy a munkások szabadon szervezkedhetnek, s szabadon választott képviselőik (tehát nem *csak* az országos szakszervezetek) útján együttesen szerződhetnek. Ez a szakasz már a *reform*-kísérlethez tartozik, mely a XX. század gazdasági fegyverzetébe öltözött államot ki akarja szabadítani a visszamaradt társadalmi állapotból.

Othmar Spann, az új rendi állam elméleti előkészítője az együttes bérszerződésből építette ki az új rendi vagy univerzális állam gazdasági szervezetét; az olasz korporációs rendszer szintén az együttes bérszerződésen alapszik.[9] Lehet, hogy ezért nevezték el az amerikai kísérletet fasizmusnak. Ha a fasizmus pártfelügyelet alatt álló kényszertársulás, úgy Roosevelt semmi esetre sem próbálkozik ezzel. (Egyébként tiltakozik is ellene eleget.) Az új ipartörvény nem szervezi a gazdaságot rendiségbe, hanem a XIX. [század] tragikus örökségét: a politikai szabadság és gazdasági szervezetlenség belső ellentmondását akarja feloldani. Már csak azért sem kényszerítheti az ipart rendi hierarchiába, mert az ipari önkormányzatokból (a kódexhatóságokból) hiányzik a munkások és munkaadók párhuzamos képviselete. Roosevelt egyszerűen az 1906 körül elért angol munkaviszonyokat akarja gyors iramban átültetni. „Többet tettünk a kódexekkel egy nap alatt, mint *azok* Angliában az angol szokásjog alatt nyolcvanöt évi erőfeszítéssel", mondta egy kicsit elkáprázva sa-

9. *Othmar Spann*: Der wahre Staat. 3. k. 210. l. – Carta del Lavoro II. rész 11. §.

ját jó szándékától. Holott reformpolitikai sikere még egyáltalában nem dőlt el, s később is azon múlik, hogy mennyire segítik a szakszervezetek.

Európában a szakszervezetek az iparral együtt izmosodtak: ezt a kígyót a csecsemő-kapitalizmus nem fojtotta meg herkulesi bölcsőjében. A hatalmas amerikai iparra csak egy csökevényes szakszervezeti rendszer tapadt, melyet az alacsony taglétszám s ellenszenves vezetői miatt a munkások sem vettek túl komolyan. Az együttes bérszerződés elismerése felélesztette a szakszervezeti mozgalmat, s a tagok száma ismét megközelíti a háborúban elért legmagasabb színvonalat. De a munkaadók megszokták, hogy munkásaikat egyesével szerződtessék – (Ford a legtöbb alkalmazást hetenként újította meg) – ellenszegülnek a törvénynek, és az országos szakszervezetek helyett inkább vállalatuk belső szervezeteivel: az üzemi szervezetekkel (company unions) alkudoznak. Amerikában három munkásmozgalom versenyez egymással, s tanulatlan munkást csak az üzemi szakszervezetek fogadnak be. Fehér és néger munkások még mindig szívből utálják egymást. A kormány munkáspárti politikáját ilyenformán a forrongó munkásság ragaszkodáson s hűségnyilatkozatokon kívül egyelőre egyébbel édeskeveset támogatja. Ráadásul még az is megeshetik, hogy egy váratlan gazdasági föllendülésben a munkaadók által felkínált nyereségrészesedésért a legtöbb munkás ismét cserbenhagyja a szakszervezeteket.

Addig azonban az osztályöntudat rohamosan erősödik.

Nincs bevándorlás, megszűntek a „lehetőségek": a nemzetiségeket előbb-utóbb összeolvasztja a megállapodott, szűkös életmód. Az 1934-es délvidéki, San Franciscó-i stb. sztrájkok már nem annyira béremelést, mint inkább az együttes bérszerződési jog *elvi* elismerését akarták kicsikarni a munkaadóktól. Az állam idáig a munkások felé hajlott: Roosevelt és környezete tőke és munka viszonyát egykettőre akarják rendezni. Anglia két emberöltőn át küszködött vele. A valóság ezúttal is ellenáll a jó szándéknak, a két fél egyre harciasabb, s a szakszervezeti ügy – az állami egyeztetés dacára – csak véres viszályok árán juthat el a nyugat-európai állapotig.

Az ipari törvény hatálya 1935. június 16-án jár le, de Roosevelt az új kongresszustól már kérte a meghosszabbítását. Valószínű, hogy a meghosszabbítással egyidejűleg teljesen átszerkesztik. Sem a kollektív munkaszerződés, sem a trösztkérdés, sem az állami ellenőrzés nincs végleg rendezve, márpedig előbb-utóbb előfordulhat, hogy valamelyik szakaszát a legfelsőbb bíróság elé viszik. Persze a marasztaló ítélet ismét olyan kedvezően üthet ki, mint az aranyzáradékperben: a bíróság megállapítja az alkotmánysértést, de dodonai magyarázata mégis fedezi a kormányt. Az ipartörvény sokkal nagyratörőbb annál, semhogy rendelkezései körül örökös vita kavaroghatna. A NIRA a kísérlet gerince, s ha legfontosabb szakaszai nem állják ki a legfelsőbb bíróság alkotmányjogi próbáját, az összeomló épület az elnök tekintélyét is maga alá te-

meti.[10] A módosított ipartörvény tehát előreláthatólag: a) eloszlatja a munkaszerződési szakasz körüli homályt, b) kivizsgálja a „kisemberek elnyomását", amelyet különösen 1934-ben erősen támadtak (Borah szenátor, a két Darrow-jelentés stb.)[11] és c) elejti a termeléskorlátozást.

Jóval áttekinthetőbb az 1933. május 18-án kelt másik iparjellegű törvény, mely többek közt a Tennessee-völgy villamosítását rendeli el. Rooseveltnek évek óta legkedvesebb gondolata, hogy a közhasznú vállalatok árpolitikáját közüzemi versennyel letörje. Hosszú betegsége után ezzel a tervvel tért vissza a politikai életbe, és mint New York állam kormányzója már harcban állt a magánkézben tartott gáz- és villamosművekkel. Amerikában az áram- és gáztermelés magánkézben van, s a fogyasztói ár rendkívül magas. Roosevelt, aki a villamosításnak olyan szerelmese, mint Lenin – (emlékezzünk csak: kommunizmus = proletárdiktatúra + villamosítás) – egy terv-

10. Az alsó bíróságok idáig három esetben döntöttek úgy, hogy a kormány megsértette az alkotmányt. Az alabamai szövetségi törvényszék szerint a Tennessee-völgyben levő áramfejlesztő telep nem adhat el áramot magánvállalatokkal versenyezve; a delaware-i szövetségi törvényszék a 7/a szakaszt alkotmányellenesnek nyilvánította; a kentuckyi szövetségi törvényszék ugyanezzel az indokkal egy kódexet elvetett, és a munkaadóknak ismét szabad kezet adott. Mind a három ítélet a legfelsőbb törvényszék elé kerül. A törvényszék kilenc tagja közül öt feltétlenül az elnök híve, és végső fokon valószínűleg ebben a perben is felmentik a kormányt. Ha úgy ítélkeznek, mint az aranyzáradékperben, ismét előáll a furcsa helyzet, hogy egy alkotmányellenesnek minősített rendszabály törvényesen érvényben marad, s nem lehet ellene törvényes úton eljárni.

11. Clemence Darrow az ipari nekilendítés végrehajtásának ellenőrzésével megbízott hivatal vezetője volt. 1934 tavaszán két bátor hangú jelentésben monopoltörekvésekkel vádolta meg a nagyvállalatokat. Johnson tábornok, ipari főbiztos – akkor még hatalma tetőfokán – erre feloszlatta a hivatalt. Lemondása óta maga is védelmi helyzetbe szorult vissza, s nemrégen önigazoló cikksorozatot írt a kódexekről. (The Blue Eagle from Egg to Earth.)

gazdasági célra kihasított területen: a Tennessee-völgyben levő Wilson-gát környékén állami áramtermeléshez látott, hogy olcsóbb áramszolgáltatással letörje a fogyasztóellenes monopolárakat. Ha a kísérlet sikerül, országszerte az összes természetes energiaközpontban hasonló üzemtelepeket alapítanak, amelyek a Walter Lippmann-féle állami „kompenzáló gazdaság" szellemében irányárakat szabnának. A tennesseei telep csak törvényhatóságoknak adhat el áramot, de ő szabja meg a fogyasztói árat is. Bértarifája a fogyasztott mennyiség szerint 40–60%-kal alacsonyabb, mint a megváltott magánüzemeké, ami által a háztartási fogyasztás ezen a környéken fél év alatt közel kétszeresére emelkedett. Más kérdés, hogy az üzem haszonnal dolgozik-e vagy veszteségét a nekilendítő kiadásokból fedezik. A Tennessee-völgybeli telep üzletvitele még nem került nyilvánosságra, de megbízható számítás szerint a villamosáramot a régi magánvállalati ár 60%-áért már haszonnal lehet értékesíteni. Ha e számítás jó, a kormány a Tennessee-völgyben végzett kísérletre nem fizet rá, s ezzel csakugyan az amerikai közhasznú üzemek szűkkeblű rablógazdálkodását töri le.

A mostani kongresszus elé terjesztett első törvényjavaslatok egyike az amerikai társadalmi biztosítást szabályozza. Nagyrészt európai utánzat, jelentősége inkább állampolitikai, semmint közgazdasági. A törvény az államok járulékkezelését központilag rendezi, mint ahogy az 1933. évi banktörvény a szanálást a szövetségi bankháló-

zat kiszélesítésére használta fel. A nemzet háború utáni öntudatosodása e gazdasági részterületek erőteljes központosításán látszik meg legjobban.

Bank, tőzsde

Roosevelt elnöksége bankzárlattal kezdődött. A bankcsőd évek óta húzódott, mert az amerikai pénzintézeti rendszer már Hoover alatt megrendült. (1931-ben 2300 bankot zártak be, betétállományuk értéke 1700 millió volt.) Bankreformra Roosevelt nélkül, zárlat nélkül is előbb-utóbb sor került volna.

1932-ben körülbelül 18 000 bank volt Amerikában, legtöbbje valósággal vadnyugati állapotban. Az angol bankrendszer, mely az európai pénzüzlet úttörője s máig mintaképe, áttekinthető és szilárd. Csúcspontján a jegybank öt központi kereskedelmi bankkal (a Big Five-val) irányítja a napi pénzpiacot; az öt banknak közel 12 000 fiókja van, s a jegybank akarata e hajszálereken át Észak-Skóciától a Man szigetig elér. Amerikában csak kb. 6000 bank (National Banks) tartozott a központi rendszerhez, vagyis a szövetségi banktörvény hatálya alá. Egyedül ezek voltak számba vehető pénzintézetek. Az előírt tartalékot a körzetükhöz tartozó központi bankba utalták, s szigorú fiókfelügyelet alatt álltak. A fennmaradó 12 000 bank (State Banks) negyvennyolc különböző állami banktörvény alá tartozott, s legtöbbje inkább szatócsbolt

volt, semmint európai értelemben vehető bank. Ezek a kis bankok nagyvárosi bankokkal „leveleztek". Mihelyt válság tört ki, a levelező viszony csődött mondott. Európának az atlanti városok világbankárai, a „misztikummal határos" Morganok hiteleztek, a középnyugati farmernek a nyugalomba vonult helyi fűszeres. Vak vezetett világtalant.

Hoover 1932-ben megalapította az újjáépítő hitelintézetet, s az új szerv a bankok megmentéséhez látott, de a viszonyok már annyira lezüllöttek, hogy az összeomlást nem lehetett elkerülni. Az 1933. februári detroiti bankzárlat néhány hét múlva olyan országos bankcsőddel végződött, amilyenre az 1857-es világválság óta nem volt példa.

A kincstár a roosevelti kormányzat első hónapjaiban a befagyott betéteket úgy oldotta fel, hogy új kibocsátású elsőbbségi részvényeket vásárolt a bankoktól. Egyszersmind azonban gyökeres reformhoz látott. A bankok mindenekelőtt reformra s ismét csak reformra szorultak, akárcsak a munkásügy vagy a társadalmi biztosítás. Az 1933. évi banktörvény 1934. január 1-től 2500 dollárig (az értékhatárt később 5000 dollárra emelték) az összes betétet biztosítja, de a szavatosság fejében a biztosított bankoknak 1937. júliusig a szövetségi rendszerhez kell csatlakozniok. Ez a betétbiztosítás a bankokat állítólag felbujtatja a felelőtlenségre. Minek vigyázzon a bankár, ha úgyis az állam a csendestársa? A biztosított minimális betétek összege azonban csak töredéke az összes betétnek, a betevők 95%-a viszont kisember. Olyan városkákban,

ahol néhány ezer lakosért több önálló bank versenyzett, az állami biztosítás csak a vadnyugati viszonyokat pusztítja ki.

Az állami betétbiztosítás hatása alatt a központi szövetségi rendszer kiszélesedik, s a szétforgácsolt amerikai bankok lassan egy fiókhálózati rendszerbe szívódnak fel. A fiókrendszer a keleti nagyvárosok heverő tőkéit levezeti a tőkeszegény agrárvidékekre, s ha egy új válság újabb betétbefagyással fenyegetne, a nagybankok kénytelen-kelletlen a vidéki fiókintézetekké vedlett falusi tagbankok hóna alá nyúlnának. Valószínű, hogy ilyen módon a hagyományos bankmegrohanásokat is kiirtják.

Említettem, hogy az amerikai közhangulat a New York-i pénzügyi főhadiszállást szemelte ki a világválság otthoni bűnbakjául. Nem minden ok nélkül. Európai hadjárataikról édeskeveset tudtak, de a szenátusi bizottság vizsgálatai (az ún. *Pecora* vizsgálatok) olyan kötvényszédelgéseket lepleztek le, melyekkel a legszabadszájúbb bankellenes farmer is beérhette. Silány papírokat négy-öt közvetítőn át adtak el a játékra izgult tömegnek, s a kötvények értékét még akkor is felfelé szorították, amikor a termelés már nem emelkedett. A kötvénypiac szó szoros értelemben elszabadult a nemzeti termeléstől. A kötvénykibocsátó bankok bármikor felmondható betétekkel spekuláltak, a kereskedelmi bankok nagyszabású jelzálogüzleteket kötöttek. 1926–1929 közt a részvények árindexe majdnem megkétszereződött, s a részvényforgalom havi átlaga a New York-i tőzsdén e három év alatt

majdnem háromszorosra emelkedett. Minden kötvényt szétkapkodtak. Előfordult például, hogy egy 1928-ban kibocsátott dél-amerikai állampapír három év múlva 91,5 árfolyamról 4,5-re zuhant, mert a kölcsönvevő állam már a kibocsátáskor burkolt államcsőddel küszködött. Erről a kibocsátó intézet tudott. Liftboyok, mosónők, néger pincérek játszottak a tőzsdén. Mikor a pénzük odaveszett, vigaszul elolvashatták George Graham Rice tőzsdés tréfás önvallomását: *My Adventures with your Money. Kalandjaim a pénzeddel.* Azzal a 200 millió dollárral, amit Rice kötvényszédelgésen vesztett.

A banktörvény az 1928/29-es tőzsdeláz tanulságaképpen a kötvénykibocsátó intézeteket elválasztotta a kereskedelmi bankoktól, hogy utóbbiak betétbiztonságát fokozza. (Máskülönben ugyanezt tette – régi angol és francia gyakorlat alapján – az 1932-es nagy olasz bankszanálás is.) Az 1933. évi kötvénytörvény pedig – melyet a következő évi tőzsdetörvény némileg enyhített – a kibocsátást drákói feltételekhez köti. Állítólag e törvény teljesen elfojtotta a kibocsátásokat, s végeredményében a beruházó iparokat sújtotta. Az angol szakértők, akik őszinte kárörömmel nézik a volt vetélytárs megleckéztetését, másképp írnak a törvényről. Enyhített alakja alig különbözik az 1929. évi angol kötvénykibocsátási törvénytől, s a legmaradandóbb roosevelti reformok egyike.

Amerika a háború után évről évre több fizetést követelt a külföldtől, mint amennyit külföldre kifizetett. (Fizetési mérlege még 1932-ben is 90 millió dollár felesleggel zárult.) A dollár értékét a nemzetközi pénzpiac még a legnagyobb megpróbáltatás alatt se tudta volna megtámadni. Hitelező ország pénzét kívülről nem lehet lerontani, csak maga szánhatja magát – állami felségjoggal – a leértékelésre. De miért rontsa le egy hitelező ország a pénzét? Külföldi adósain aligha akar segíteni. Előfordulhat azonban, hogy a külföldnek adott kéretlen ajándék kisebb pusztítást okoz, mintha a belső eladósodás az államéletet forradalommal felborítja. Anglia belső adóssága jóval meghaladja külföldi kihelyezéseit, de Angliában elsősorban az állam adós, s az állam – legalábbis az angol – erkölcsileg képtelen arra, hogy pénzrontással könnyítsen a maga terhén. Amerikában viszont a külföldi kölcsönök és az államadósság összege eltörpül a magánadósságok mellett. Gondolni lehet rá, hogy a kormány a dollárrontással a magánadósok lázadását akarta megelőzni. De a valóságban még a felbőszült farmerek sem készültek forradalomra, s politikai ingerültségüket kitöltötték a falvakba merészkedő végrehajtókon meg a szavazófülkében.

A dollár leértékelése – az adósságfizetés szempontjából – egyszerűen nemzeti ajándékot adott a farmereknek. Tegyük hozzá: igazságtalan ajándékot. A belső adósságból

8,5 milliárd dollár – nem egészen 7% – esett a farmerekre, s körülbelül 37 milliárd (28%) tőkeerős társulatokra, a dollárrontással megkárosított hitelezők közt viszont sok volt a kisember. (A számok ingadozó becslések, de az arány megközelíti a valóságot.) Ezúttal is megesett, hogy egy érdekeiben elszánt kisebbség a parlamentáris törvényhozást a többség érdeke ellen fordította.

De az már igazán többségi érdek lett volna, hogy az árak emelkedjenek. Ez is volt a dollárrontás másik, ismertebb célja, melyet az elnök első évben lépten-nyomon hangoztatott.[12] A pénzrontás áremelő hatása mégis elmaradt. Lehet, hogy a kormányt a kísérletre akadémikus tanácsadóin kívül Új-Zéland és Dánia példája buzdította fel. E két „pénzrontó" ország nemzetgazdasága azonban a külföldi (angol) piactól függ: exportbevételük emelkedése a gazdasági életben egyenletesen eloszlik, s a kivitelből szerzett vásárlóerő megjelenése az általános árszinten is meglátszik. Az amerikai kormány megismételt kísérletezések s egy utolsó őszi erőfeszítés után a dollárt 1934. február 1-től számítva a régi aranyérték 59,06%-ában rögzítette meg. Egyidejűleg a kincstár az aranykészletet aranyjegyek ellenében a jegybanktól saját tulajdonába vette át. Az aranyfedezet értéke papírdollárban számítva a leértékelés arányában megnőtt, de a kincstár az átvett aranyat még az eredeti dollárértékben váltotta magához, más szó-

12. Az elnök pénzpolitikáját beszédeiből merített jellemző idézetekkel – s a körülötte dúló elméleti harcot történelmi sorrendben az „árudollár" vagy „irányított pénz" szellemi apja, *Irving Fisher* dolgozta ki. (*I. F.*: Stabilised Money. London 1935. 346. és köv. l.)

val csupán az eredeti dollárértéknek megfelelő aranyjegyeket adott értük, s a 2,8 milliárd dollár értéknövekedést kincstári nyereség formájában visszatartotta. Így elkerülte, hogy a jegybank jegyfedezeti és hitelalapja a leértékelés puszta ténye folytán kitáguljon. Az állam a kincstári nyereséggel vagy adósságát törleszti (így tett Franciaország s legutóbb Csehszlovákia), vagy szabadon felhasználja. Amerikában kétmilliárd dolláros valutakiegyenlítő alapot teremtettek belőle. Az alap külföldi vételekkel vagy eladásokkal a dollár nemzetközi árfolyamát a kormány szándéka szerint irányítja, de arra is fölhasználható, hogy állami kötvényvásárlásokkal a hitelpiacot élénkítse. Eddigi műveleteit azonban valószínűleg kölcsönökből fedezte, tehát nem helyezett el járulékos aranyfedezetnek beszámítható aranyjegyeket a jegybanknál, hanem bankkölcsönnel – már a piacon levő pénzzel – működött. Így nem is volt pénzduzzasztó hatása.

A pénzrögzítés ideiglenes. Ha az árak tovább esnek, Roosevelt a dollárt belátása szerint a régi érték felére csökkentheti. Ezek szerint még most sem mondott le az „árudollár"-ról, arról az eszményi csereeszközről, amelynek vásárló- és adósságfizető ereje egy nemzedéken át változatlan marad. Ezalatt nyilván a farmerek által „kölcsönvett" és „visszafizetett" dollár nagyobb egyensúlyát érti.[13]

13. Roosevelt a világgazdasági értekezletnek küldött kihívó üzenetében említette először a változatlan vásárlóerejű dollárt. Wartburg, az amerikai kiküldöttek gazdasági szakértője, annyira nem értette az elnök elképzelését, hogy lázas sürgönyváltások után lemondott a bizottsági tagságról, csak hogy ne kelljen megmagyaráznia azt, amit maga sem ért! Roosevelt első pénzügyi tanácsadói közül: Moley közjogász volt, War-

Végeredményben nehéz volna eldönteni, hogy pénzpolitikájából mennyi az elvi meggyőződés s mennyi taktika. A tömegképzelet rendszerint összekeveri a leértékelést, pénzszaporítást és áremelést: ha a pénzérték felére süllyedt, gondolják, kétszer annyit kell nyomni belőle, s az árak megduplázódnak. A roosevelti leértékelés – pénzszaporítás nélkül – olyan félengedmény lehetett, amelyért valódi politikai előnyöket szerzett. Ezt a föltevést a parlamenti taktika megszokott fogásai elég valószínűvé teszik. Az elnök a második évben mindenesetre sokkal óvatosabb volt, mint az első lendület hevében, s 1934 tavaszán láthatólag elment a kedve a pénzkísérlettől. De az „ezüst-párti" szenátorok, akik eleitől fogva a legtürelmetlenebb pénzszaporítók voltak, nem adták be könnyen a derekukat. Mielőtt a szárazság kitört, a jó terméskilátás hatása alatt a mezőgazdasági árak ismét erősen estek. Ekkor az ezüst-párt szorongatni kezdte az elnököt, hogy tegye a fehér fémet is jegyfedezeti alappá, adja el a kivitt mezőgazdasági árukat ezüstért, s az ezüstöt váltsa be világpiaci ár fölött! Roosevelt ebben a szorongatott helyzetben A betűtől H-ig közreadta a fő ezüst-érdekeltek névsorát, s ezzel a támadást letörte. Váratlanul szerzett helyzeti előnyében aztán rögtön egyezséget ajánlott. Így keletkezett az 1934. évi ezüsttörvény, amely feljogosítja a

---

ren professzor egy mezőgazdasági kísérleti állomás vezetője, Morgenthau, a pénzügyminiszter pedig Warren egykori tanítványa és maga is földbirtokos. Valamennyiük tanítómestere, Irving Fisher – aki az emlékezetes 1896-os valutaharcban még az ortodox párt buzgó Benjáminja volt – 1911-ben írt először az árudollárról. Fisher a matematikáról tért át a közgazdaságtanra, és inkább árstatisztikus, semmint elméleti közgazda.

kormányt, hogy a bankjegyeket az aranyfedezethez viszonyított egynegyed részben ezüsttel fedezze, s e célból a világpiacon ezüstöt vásároljon, de az ezüstvétel ütemét az elnök belátására bízta. Roosevelt ezt a jogát azóta is meglehetősen elhanyagolta.

De a kincstár mérsékelt vásárlása még így is annyira emelte az ezüst árát, hogy Kína nemzeti valutája: az ezüst, az ország belsejéből a nagy kikötővárosokba, onnan pedig a londoni és New York-i piacra özönlött. Miután Kínában egy-két part menti várost kivéve túlnyomóan érmével és nem bankpénzzel fizetnek, a megritkult ezüst azonnal felhajtotta a nemzeti valuta értékét. A pénz értékjavulása lenyomta a belföldi árakat. Az USA egyoldalú nemzeti pénzpolitikája tehát végeredményben újabb külföldi árrombolást okozott, akárcsak év elején az ideiglenes dollárrögzítésnek az aranyalapon álló európai pénzekhez viszonyított túl alacsony aranyparitása. A kínai kormány 1934. október óta a világpiaci ezüstárhoz igazodó lépcsőzetes kiviteli vámmal védekezik az ezüst kiáramlása ellen. Az ezüstöt azóta nem exportálják, hanem kicsempészik, s az ország ezüstvesztesége a rendelet óta semmit sem csökkent.

A megengedett további leértékelésen kívül az amerikai pénzpolitika viharövezete amúgy is nagyon kitágult. Pénzinfláció nincs, de a hitelinfláció törvényes alapja egyre nő, s ha a javulás még egyszer megindulna: már nem a bankok könnyelműsködnének, hanem a kincstár higítaná fel a hitelpiacot. Az aranyfedezet a kincstár kezébe került,

szabadon rendelkezik a valutakiegyenlítő alappal, s a mindenkori aranykészlet egynegyed értékéig ezüstinflációt csinálhat. A pénzkibocsátás ezentúl politikai akaraton múlik: az állam s a pénzszaporítók közül kihullt a jegybank ütköző teste, s a törvényhozó a nehezen megközelíthető jegybank helyett ezentúl egyenesen a kincstárt ostromolhatja pénzért. Márpedig az utolsó válság éppen azért nyúlt el – s ebben Laytontól Robbinsig minden elméleti kutató egyetért –, mert a háborús pénzszaporítás utáni felszámolást: a húszas évek áresését 1925–1928 közt az amerikai és francia jegybank hitelinflációja feltartotta.

Valószínű, hogy a kincstár még kevésbé bírna a hitelpiaccal, mint pár év előtt a jegybankok. Melyik pillanatban akassza meg az állam a felduzzadó hitelt? És egyáltalában megszoríthatja-e kellő pillanatban? Előfordulhat, hogy: a) a leértékelésből származó kincstári nyereséget aranyjegyek alakjában átadja a jegybanknak (pl. államadósságot fizet vele), s ezáltal megtoldja a hitelalapot. Ha erre nem hajlandó: b) az ezüstfedezet beszerzéséhez láthat. Amennyiben ezt se teszi: c) a mezőgazdasági törvény függeléke feljogosítja az elnököt, hogy 3 milliárd fedezetlen bankjegyet bocsásson ki. Ha az infláció: *egyoldalú politikai pénzszaporítás* – s kétségtelen, hogy az –, úgy a törvényhozás az utolsó két évben nagyon sok „inflációs" ösvényt taposott ki a kincstár felé. Az amerikai demokrácia legnagyobb gyöngéje: a törvényhozók pénzügyi kezdeményezése még kemény próbára teheti az állam kiegyenlítő (kompenzáló) szerepét, amelyet Walter Lippmann szánt az új Amerikának.

III.

SEGÉLY – NEKILENDÍTÉS – REFORM

Roosevelt kísérletét a kísérlet anyaga szerint csoportosítottam. Rideg logikai sorrendről krónikásai eleve lemondhatnak. Az elnöknek ide-oda tapogató angolszász észjárása van: kísérletét sokféleképpen lehet kategorizálni. Ha egy búvárkodó, bölcselő, könyvtárlátogató előélet gondolkodásbeli gyakorlatát hordaná magában, mint hordta Lenin, valószínűleg merevebben ragaszkodna a tervszerű végrehajtáshoz. De az elnök kora fiatalságától kezdve politikus: alkudozásokban, engedményekben, megegyezésekben gyakorolta magát. Lehet, hogy lélekben a baloldal politikai publicistáihoz húz, tettei mindenesetre kisiklanak az elméleti rendszerezés alól.

Kísérletét a törvények *céltávolsága* vagy *lejárata* szerint három csoportra lehet osztani:

Segély (relief). Idetartozik a munkanélküliség közületi leküzdése vagy enyhítése: a) a Szövetség vagy az egyes államok költségén végrehajtott közmunkák, b) az ifjúsági munkatáborok és c) a munkanélküli segély. Valamennyit közös állami szerv irányítja és egyezteti össze. Idetartoznak a bankválsággal összefüggő rendelkezések: a bankbetétek feloldása, a mezőgazdák ellen vezetett végrehajtá-

sok felfüggesztése s a mezőgazdasági adósságok állami konverziója.

Nekilendítés (recovery). Erre szolgálnak: a) a közmunkákkal kapcsolatos beruházások, b) az ipartörvény munkavállalási rendelkezései (rövidebb munkaidő, felemelt munkabér), c) a termésterületek korlátozása s d) a dollárral végzett kísérletek (a dollár lerontása, az ezüst felértékelése stb.). Mindezt betetőzi az állam „olcsó pénz" politikája, amely fél tucat állami hitelszerv útján alacsony kamatra hitelt ad a vállalkozóknak. Erről később.

Reform. Tulajdonképpen a bevezetőben említett negyedik R.: az újjáépítés (reconstruction) is idetartozik. E fejezethez számítanak: az amerikai bankrendszer átalakítása (a banktörvény, kötvénytörvény, tőzsdetörvény), a termőföldek osztályozása, az együttes bérszerződésről szóló törvényszakasz, a kódexekbe foglalt versenymegállapodások s a Tennessee-völgy villamosítása.

A KÍSÉRLET KRÓNIKÁJA

Bontsuk fel most a kísérletet az események időrendjére. Az elnök hivatalba lépése másnapján elrendeli a bankzárlatot (III. 5.).[14] Ötödnapra a törvényhozás kivételes hatalommal ruházza fel (III. 9.). Még aznap kiadja az első

14. Az elnököt novemberben választották meg, de csak „száz nap" múlva (1933. március 4-én) vette át az uralmat.

banktörvényt, amely elrendeli az arany beszolgáltatását. Leszállítja a tisztviselői fizetéseket és a hadirokkant-járulékot (III. 20.). Részben eltörli a szesztilalmat (III. 22.). Felállítja az állami munkanélküli hivatalt (III. 31.). Eltiltja az aranykivitelt (letérés az aranyalapról, IV. 19.). Kiadja a mezőgazdasági törvényt, amelynek első része korlátozza a termésterületet, második része a szövetségre ruházza a mezőgazdasági jelzálogadósságok rendezését, harmadik része bizonyos határig fedezetlen pénzszaporításra jogosítja az elnököt (V. 12.). Kibocsátja a Tennessee-völgybeli közművekre vonatkozó törvényt (V. 18.) és a kötvénytörvényt (V. 27.). Hatálytalanítja a szerződések aranyzáradékát (VI. 5.). Kiadja az ipartörvényt, amelynek első része a kódexről, második a közmunkákról intézkedik (VI. 16.); a banktörvényt (ugyanaznap); a vasúttörvényt (ugyanaznap) s a farmhitelekről szóló törvényt (ugyanaznap). Aláírja az első kódexet (VII. 9.), s kiadja a kódexmintát (VII. 20.).

Nyár derekáig a kísérletből a mezőgazdaság megsegítése domborodik ki, fordulópontja a május 12-i farmtörvény. Az év második felét az ipar átszervezése, Johnson tábornok legendás (és legendásan goromba) „furia francese"-e tölti ki; jelképesen kimagasló eseménye a szeptember 13-i „Kék Sas" felvonulás. Tavasztól késő őszig kísérleteznek a dollárral, az árak a május–július közti sebesebb pénzforgatás következtében júliusig emelkednek, azontúl mindinkább elszakadnak a dollár külföldi értékétől, s év végéig új mélypontra süllyednek. Novemberben

megindulnak a közmunkák, melyek a következő évben a pénzkísérletet teljesen visszaszorítják. Miután a közmunkákat állami kölcsönökből hajtják végre, a pénzpiacot előbb meg kell nyugtatni. A kormány tehát 1934 elején átmenetileg új aranyértékhez rögzíti a dollárt.

A hetvenharmadik kongresszus szinte ájultan engedelmeskedik, s a törvényhozáson kívüli erőtlen ellenzék: a Wall Street hatás nélküli rémhíreket terjeszt a korlátlan pénzszaporításról. De az ország egyik legnépszerűbb népszónoka: Coughlin atya, a rádió-pap – egy detroiti plébános – a rémhíreket dörgő bankellenes beszédekkel veri vissza, s Rooseveltet – a protestáns Amerikában! – XI. Piushoz, a Quadragesimo Anno szerzőjéhez hasonlítja. (Később kiderült, hogy pénzszaporító keresztes háborúja közben ő is megjátszotta az ezüst hosszt.)

Az amerikai külpolitika ebben az évben a pénzkísérlethez alkalmazkodik. Roosevelt az év közepéig kitart Wilson külpolitikai hagyománya mellett, megsürgeti a világgazdasági értekezletet, s biztatóan fogadja a háborús adósságról alkudozó MacDonaldot és Herriotot. A konferenciát jó jelek előzik meg, Herriot lelkes búcsúzás közben kedves fapipáit a New York-i nép közé dobja, Cordell Hull, az Egyesült Államok európai nagykövete a világgazdasági értekezlet előtt végigudvarolja az európai fővárosokat. De a londoni tanácskozás alatt előtérbe nyomuló nemzetközi pénzszilárdítás túlságosan felidézi a húszas évek emlékét: a jegybankok „nemzetközi együttműködését", amelyre a republikánus párt pénzügyi hódítása tá-

maszkodott. Otthon az árak meginognak. Roosevelt előbb bizalmasát, Moleyt Londonba küldi, hogy Spraguet, a kincstár egyezkedésre hajló szakértőjét leintse, aztán egy papos hanghordozású sürgönyben megleckézteti a tanácskozást, s ezzel a résztvevőket három táborra szakítja. Pár hónap múlva annál melegebb üdvözletet küld a montevideói pánamerikai értekezletre, mintha csak a Coolidge-korszak gazdasági liberalizmusához hasonlóan azzal a külpolitikával is fel akarna számolni, amely a húszas években a New York-i spekulációs tőke érdekeit legjobban kiszolgálta. Az Unió külkereskedelmi forgalma a többi amerikai állammal nő, Európával csökken, s Roosevelt kormányzása óta a jelentéktelen belga egyezményen kívül csak dél-amerikai állammal kötöttek kereskedelmi egyezményt.[15] Meglehet, hogy a mai kontinentális vagy birodalmi elzárkózások hatása alatt a tengerentúli világrész Észak-Kanadától Argentináig az angol birodalomhoz hasonló világgazdasági területté forr össze, melyet egy későbbi amerikai „Ottawa-értekezlet" szentesít.

A második év már próbára teszi a rendszert, s törvényei csak kiegészítik a megelőző esztendő reformtörvényeit. Az aranytartalékról szóló törvény (1934. I. 30.) lezárja a korábbi leértékelést; a gyapot- és dohánytermelés kötelező korlátozása (IV. 21., illetve VI. 28.) s az önkén-

15. A könyv lezárása után kötötték meg Csehszlovákiával azt a nagyon érdekes egyezményt, amely harmadik állam részéről először ismeri el a *dunai országok* egymásnak nyújtott vámkedvezményeit. Az egyezmény szkeptikus álláspontomat örvendetesen gyöngíti.

tes korlátozás kiterjesztése más terményekre a mezőgazdasági törvény járulékai; a tőzsdetörvény (VI. 6.) kiegészíti a banktörvényt, s módosítja a kötvénytörvényt; az építésügyi törvény (VI. 27.) a közmunkatervet egészíti ki. Igazán csak a vámtörvény új, amely felhatalmazza az elnököt, hogy kereskedelmi szerződéseket 50%-os vámengedményekkel kössön. (Ezt a felhatalmazást Wallace földművelésügyi miniszter erőszakolta ki.)

Az ideiglenes pénzrögzítés lecsillapította a politikai pénzszaporítástól való rettegést. De alig enyhült meg a pénzügyi légkör, a márciusban kiújuló munkászavargások a javuló konjunktúrát ismét visszavetették. E viszályokat, mint írtam, az együttes bérszerződésről szóló szakasz kétértelmű fogalmazása okozta. Kivel köthetnek szerződést a munkaadók? A szakszervezetek szerint csupán országos szakszervezetekkel. Ezért főleg azokra az iparágakra vetették magukat, amelyekben megelőzőleg jobbára csak üzemi (vagy vállalati) szervezetek voltak. A próbaévben a munkás–munkaadó viszony mindjobban elmérgesedett: a minneapolisi, San Franciscó-i és a szövőipari sztrájkolók ellen már katonaságot kellett kivezényelni. A sztrájkok tavasszal néhány iparágban kikényszerítették a béremelést, a béremelést nemsokára az ipari árak emelkedése követte, s miután a nagy szárazságot megelőzően a mezőgazdasági árak estek, az agrárolló nyár elején ismét tágult. Májustól kezdve az ipari konjunktúra állandóan romlott, s júniusban meghaladta az idényszerű lanyhulást. Az elnök a kongresszus nyugta-

lankodó farmerszárnyát az ezüsttörvénnyel csillapította le. A háromhetes szeptemberi szövőipari sztrájk után az ipari termelés ismét javult, Johnson tábornok ipari diktátor lemondott, s helyét leghevesebb bírálójának, Donald Richbergnek engedte át. Idáig közel 700 kódexet adtak ki, de augusztus végén teljes átszervezésükhöz láttak.

Az 1935. januárban összeült hetvenötödik kongresszusról még nem lehet beszámolni, de a jelek szerint sokkal rakoncátlanabb, mint elkáprázott elődje.

A KÍSÉRLET MÉRLEGE

A kísérlet végleges mérlegét csak az elnökség lejárta után lehet elkészíteni. Roosevelt túlságosan is tisztában van a kísérlet kísérleti voltával, s legtöbb rendelkezésén meglátszik a sietség. Washington, „ez a mániákus város, mely csak a közjóval törődik", az első két évben minden látogatót Lloyd George híres háborús hivatalára, a hadfelszerelési minisztériumra emlékeztette. Új szervek nőttek ki a földből, fiatal egyetemi tanárok bukkantak fel, a minisztériumok ablaka éjjel-nappal világított. Talán azért is tetszik a kísérlet az angolok örökifjú „enfant terrible"-jének, Lloyd George-nak, mert legendás hírű minisztériumának hevenyészett, szédítő s mégis áttekinthető sürgés-forgására ismer benne. Roosevelt az első nagy irammal a szétszórt ellenzék egyesülését akarta megelőzni. A választás azonban példátlanul megerősítette helyze-

tét, Amerika felemelkedett a válság mélyéből: az ország reformján most már nyugodtabban s átgondoltabban dolgozhatik.

Az ideiglenes mérleget egyelőre lenyomják a közgazdasági tévedések:

A belső eladósodást óriási szanálás enyhíti, s ha az állam adósságrendező kedve nem hűl le, valósággal intézményesíti egyik-másik termelési ág fizetésképtelenségét. – A mezőgazdasági árak nem érték el a „vásárlóerő-paritás"-t, de a földárak – 1920 óta először – emelkedtek, s a mezőgazdaság jövedelme egy év alatt körülbelül 1 milliárd dollárral emelkedett. Ebben ki nem deríthető része volt a szárazságnak, a területcsökkentésnek s némileg a dollárrontásnak. De a mezőgazdasági jövedelemszaporulat a mesterséges beavatkozás miatt nem jelenti a nemzeti jövedelem arányos növekedését. A terméscsökkentéssel súlyos veszteség érte az amúgy is állami szanálásra szoruló vasutakat, az áremeléssel pedig a feldolgozó iparokat, amelyek a térítésre szánt forgalmi adót megfizetik. A kódexek ipari monopóliumok melegágyai, s a termelési költségek emelkedése lefékezte a gazdasági javulást, amely mindig alacsony ár-, költség- és béralapról indul el. A magánvállalkozás nem küzdötte le a munkanélküliséget, s lényegesen csak az órabér emelkedett, nem a hetibér. 1934 végén még mindig közel 10 millió munkanélküli volt Amerikában. – Az árjavulás nem állt arányban a dollárrontással: a papírdollárban felemelkedett árak 1932. decembertől 1934. decemberig 25%-kal estek. En-

nek az a világpiaci hatása, mintha a dollárban fizetendő árukat az aranyalaphoz ragaszkodó országok áruival szemben állandóan alákínálnák. Amerika pénzpolitikája az aranyblokknak s az ezüstvalutájú Kínának egyaránt ártott, és Olaszországot kivéve általános politikai nyugtalanságot (amsterdami munkanélküli-zavargások stb.) okozott. – A bankok talpra álltak, de az állam ezentúl a legtöbb pénzintézetnek kényelmetlen üzlettársa.

Mennyibe kerul a kísérlet?

A kísérlet eddigi eredménye semmi esetre sem éri meg a ráfordított költséget. Roosevelt 1934. január 3-i üzenetében azzal lepte meg a törvényhozást, hogy egy fél év alatt – a folyó költségvetési év végéig – 10,6 milliárd dollárt akar elkölteni. Miután a pótköltségvetés a bevételeket 3,3 milliárdra becsülte, az 1934. júniussal lezáruló büdzsé végeredményben 7,3 milliárd dollár hiánnyal számolt. Ugyanekkor a kormány a következő (1934/35-ös) költségvetés hiányát 2 milliárdra tervezte, megígérte azonban, hogy a harmadik (1935/36.) évi költségvetést kiegyensúlyozza. Az első költségvetési határig (1934. júniusig) a kormány két fő utalványozó szerve közül sem az újjáépítő hitelintézet, sem a közmunka-igazgatás nem költötte el az előirányzott összeget, s a tényleges hiány csak 4 milliárd dollárt közelített meg. A kormány nem akarta megtakarítani a nekilendítésre szánt kiadást: ami

megmaradt egyik évről, elköltötték a következőben. Így az 1934–35. költségvetési év előre látható hiánya a tervezett 2 milliárd helyett 4,9 milliárd lesz, vagyis az 1934. januártól 1935. június végéig terjedő időszak várható 8,9 milliárd költségvetési hiánya mégiscsak megközelíti az eredetileg előirányzott 9,3 milliárd deficitet. De mint ahogy a kormány eleinte képtelen volt az állami költekezés tervezett iramát betartani, éppen úgy képtelen a hatalmas közmunkákat tápláló kiadásokat egyik költségvetési évről a másikra beszüntetni. Ennek következtében az 1935/36. évi harmadik költségvetés Roosevelt ígérete ellenére az új előirányzat szerint 4,5 milliárd dollár hiánnyal zárul, tehát a kísérlet Amerikának három év alatt becslésszerűen 13,4 milliárd dollár költségvetési hiányt okoz.

E hiányt rendkívüli költségvetések keretében számolják el, és így a rendes költségvetés, melyből az összes szükségjellegű beruházásokat, mindenekelőtt a nagy közmunkákat kiküszöbölték, évről évre némi felesleggel zárul. A rendkívüli költségvetések hiányát az állam idáig kölcsönökből fedezte. Amerika nemzeti adóssága 1933. márciusban 21,4 milliárd, 1934. decemberben 28,5 milliárd volt; 1935. júniusig 31,1 milliárdra, s 1936. júniusig – a költségvetési előirányzattal párhuzamosan – 34,2 milliárdra emelkedik. Ha e kölcsönöket hosszú lejáratú törlesztésre kötnék le, a magyar államszámvitel felfogása szerint a kormány tulajdonképpen óriási beruházó kölcsönöket venne fel. Ehelyett a valóságban a hiányt a költ-

ségvetési deficit megszokott eszközével: függő kölcsönökkel fedezik.

A pénz- és tőkepiac még évekre ellátja az államot hitellel, annál is inkább, mert a kincstár részéről a magánosoknak továbbjuttatott kölcsönök egy részét a kölcsönvevők aránylag gyorsan visszafizetik. Amellett az állam olcsón jut pénzhez, mert a kötvénykamat a sok heverő tőke miatt csökken (1934-ben pl. 3,3%-ról 3%-ra), a törlesztés terhe tehát nem nő egyenes arányban az eladósodással. Ennyiben, de csupán ennyiben a kincstár csakugyan ragaszkodott a meggondolt pénzpolitikához.

Egyelőre nem is az adósságösszeg, hanem a kölcsönök jellege veszedelmes. Amerika rövid lejáratra adósodik el. A hosszú lejáratú amerikai államkölcsönöknek az összes államadósságokhoz viszonyított aránya 1931-től 1934. decemberig 81%-ról 57%-ra süllyedt. A fennmaradó 43% (kb. 12,3 milliárd dollár) legnagyobb része 5 év alatt lejár, s miután az államkölcsönöket főképp a bankok vették át, az esedékes részletek megújítása a kincstárt évről évre veszedelmes pénzpiaci próbára kényszeríti. Nem elég, hogy az állam a kísérletet adók helyett kölcsönökből, tehát az adózóképesség megismerhető keretei helyett egy ismeretlen későbbi adózóerő terhére hajtja végre, hanem ráadásul a kölcsönöket rövid lejáratra veszi fel, ami az első sikertelen meghosszabbítás esetén egyszeriben esedékessé teheti az inflációt. A kincstár mai pénzpolitikája az országot föltétlenül az „állami pénzszaporítás" felé taszítja.

Nincs még egy gazdaságpolitika, mely annyi tudományos babonának esett volna áldozatul, mint a „New Deal". A roppant kísérlet idáig csak az ortodox iskola tőkehaszon-elméletét igazolja, amelynek tudományos aláépítését néhány év előtt a londoni iskola (Robbins, a Bécsből átszármazott Hayek stb.) teljesen megújította. Kapitalista gazdálkodásban a gazdasági jólét indítéka nem a *magas ár* vagy a különböző pénznemek vásárlóerejében kifejezett *változatlan ár*, hanem a haszon. Márpedig a termeléskorlátozás, a pazarló közmunkák bérversenye, a valutakísérlet stb. csak rontják a haszon reményét. Amellett teljesen bizonytalan, hogy az elnök meg tud-e birkózni a törvényhozás pénzszaporító szárnyával? Tavaly már kemény dolga akadt az „ezüst-szenátorok"-kal. Törvényadta jogában áll, hogy a pénzt szaporítsa, s emberfeletti önuralom kell ahhoz, hogy veszélyes politikai helyzetekből ne ezzel a kétélű fegyverrel vágja ki magát.

Márpedig a közgazdát mindenről meg lehet győzni, csak a gumidollárról nem. Emberrel, intézménnyel lehet kísérletezni, a pénz kényesebb náluk. A Roosevelt-reform *közgazdasági* részének tartós alapja csak a szilárd pénz s a nemzetközi pénzügyi megegyezés lehet, mely a megmaradt európai aranyvalutákat felszabadítja a túl alacsonyra értékelt angolszász pénznemek világpiaci nyomása alól.

Ez a nemzetközi megegyezés az elnök kezét más tekin-

tetben is felszabadítaná. Törvényadta joga, hogy új kereskedelmi szerződésekben a vámokat felére csökkentse, s ezt a jogát még nem használta fel. Holott a hitelező Amerika ma is úgy védekezik az idegen áruk ellen, mintha külföldi adósságát árufelesleggel kellene törlesztenie. Emlékezetes, hogy mielőtt az 1930. évi Hawley–Smoot-tarifát életbe léptették, több mint ezer közgazdasági író kiáltványban tiltakozott Amerika újabb vámelzárkózása ellen. A védvámtörvényt a „liberális" Hoover a világválságtól megrettenve mégis aláírta. Roosevelt páratlan népszerűségében még elvállalhatja a bálványdöntő szerepet. Igaz ugyan, hogy az amerikai kivitel a nemzeti összetermelés értékéből körülbelül csak 10%-ot foglal le, de a legtöbb mezőgazdasági termék felét vagy egyharmadát évente külföldre viszik. Mielőtt a kormány a mezőgazdasági termelést a kedvező agrárviszonyok dacára önellátó méretre szorítaná vissza, felelősséggel tartozik azért, hogy nemzetközi kereskedelmi egyezményekkel még egyszer megkísérelje az amerikai gyapot, búza, dohány stb. világpiaci elhelyezését.

IV.

ÉS MÉGIS ROOSEVELT!

Roosevelt politikáját két év alatt sok lesújtó külföldi és hazai vélemény érte. Még a vendégek se hallgatták el a mérgüket. Amerikában a vendégjog csak a nemzeti babonák tiszteletére kötelez, élő személy – még a vezér is – védtelenül áll a tudományos meggyőződés színe elé. Az amerikai egyetemek számos földönfutó német tudóst fogadtak be, a menekült egy kicsit körülnézett, s ortodox hitében megsértve, fölháborodását tüstént tudtára adta a világnak.

Valószínű, hogy a kormány keményebb bírálatokra is elkészült. A politikai demokrácia vitán alapszik, s több pártra tagolt, dialektikus felépítése egyenesen arra kényszeríti, hogy a kisebbség véleményét ne csak tűrje, hanem védelmébe vegye. Akárhányszor buktassa is meg a szabadjára hagyott rosszhiszemű „szabad vélemény" a demokráciát, a demokrácia intézményesített politikai türelmével az ellenzéki kisebbséget legközelebb ismét nagyra növeli. Egész biztos, hogy ebben a módszeres öngyilkosságban minden alkalommal azok a szabad szellemek is részesek, akik éppen a demokráciában jutnak igazi megbecsüléshez. A sors iróniája, hogy ezek a szellemek egyetlen kifejezési lehetőségükön: a dialektika formanyelvén

szólva, tekintélyromboló bírálattal fejezik ki ragaszkodásukat ahhoz a rendszerhez, mely az összes politikai forma közt legotthonosabb légkörű.

Ismétlem, a kormány az alkotmányhűség tudatában különb támadásokkal is számolt. Roosevelt szerint a megváltozott politikát az amerikai nép megváltozott gondolkodása sugallta, szabad akarattal ragaszkodik hozzá, de ha vissza akar térni ahhoz a régi módszerhez, melyet az új kormány elvetett: csak a szavazóurnákhoz kell lépnie. Rooseveltnek nincs testőrsége, rohamosztaga, mellyel a diktatúrák esetről esetre eljátszott népítéletét megrendezze. Ha a nép torkig lakott a kísérlettel, *csakugyan* leszavazhatja a rendszert. És ez a népítélet valószínűleg Amerikában is elég iskolázott ahhoz, hogy a veszedelmes államférfiakkal idejében végezzen. Egyelőre az amerikai választók túlnyomó többsége: farmerek, munkások, munkásvezérek, a középosztály, a legtöbb egyetemi tanár történelmi jelentőségű államférfinak tartják.

De államférfiúi rang illeti-e meg azt a politikust, akinek közgazdasági balítéletei egész sereg rossz szellemet szabadítottak fel? Az utolsó évek leckéiből megtanultuk, hogy az államférfit ne csak tettein, hanem szabadságtiszteletén is mérlegeljük. „A szabad Amerikában börtönbe jutok egy pohár borért!" – méltatlankodik az amerikai polgár Ferrero egyik imaginárius párbeszédében. „Jobb szeretné, ha egy vad szigetre száműznék, mert nincs megelégedve Hooverrel?" vág vissza képzeletbeli ellenfelének az olasz bölcs. Ha választani kell a párturalommal párosult

pénzügyi óvatosság s egy politikai demokrácia beleegyezésével végzett pénzügyi kísérlet közt, a szellem embere megfontolt önérdekből a pénzügyi eretnekség mellett dönt. Hiszen így mégis marad némi reménye, hogy ellenfelét valamikor jobb belátásra bírja! Roosevelt idáig a kormányra termett taktikusok hajlékonyságával siklott át a fanatikus Upton Sinclairek és Huey Longok közt. Homályos tervek, látomások, megcsontosodott osztályönzés környékezik. A személyéből sugárzó tiszta szándék és erő mégis azt sejteti, hogy ismeri feladatát, s talán a feladat határait is. „A történelem tanítja", idézi egy helyen John Stuart Millt, „hogy a nagy gazdasági és társadalmi erők átáramlanak a közösség fölött, amely csak félig eszmél a vele történtekre. Bölcs államférfiak fölismerik, amit így hoz az idő, s megkísérlik, hogy a csöndben lefolyó változáshoz alakítsák az intézményeket, s formálják az emberi gondolkodást s célokat. Nem bölcsek azok, akik e folyamathoz nem járulnak építő munkával s akik veszélyt hoznak az emberiség jövőjére azáltal, hogy a nagy kérdések körüli harcot egyrészt a tudatlan változásnak, másrészt a változás tudatlan ellenzékének engedik át".

A Roosevelt-reform végcéljai

E történelmi *változás* jelenkori tartalmát egyetlen politikai sorskérdés tölti ki. Fennmaradhat-e a politikai demokrácia az ipari fejlettség és szervezettség mai színvona-

lán, vagy elválaszthatatlan államjogi formája volt egy kezdetlegesebb polgári kapitalizmusnak, amely a javak elosztását a szabad kereskedelemre bízta? A napi politika nyelvére fordítva a kérdést: kibékülhet-e a tőke és munka, kibékülhet-e az egyéni tőkés termelés és a tömegfogyasztás a pártdiktatúra átmeneti békéltető közbenjárása nélkül is?

Kezdetben írtam, hogy Roosevelt az új amerikai aranykor kétféle értelmezését (a haszonelvi és etikai értelmezést) a nemzetre bízta. 1934 óta mindinkább kiderül, hogy a történelmi változás tudatában csak második értelme férkőzött igazán szívéhez. Nemcsak átmeneti kúrát akar tartatni az országgal, hanem azzal a jóhiszemű készséggel és felelősségérzettel készül az ipari civilizáció és politikai demokrácia emberfeletti összeegyeztetésére, amelyet John Stuart Mill az előrelátó államférfitól megkövetelt. Ha módszeresebb volna, s ha a nemzet jóakaraton kívül nagyobb szellemi felkészültséggel fogadta volna a reformot, a kísérlet a mostani költség felébe kerülne. A módszerbeli hiány a Roosevelt-reform gyengéje és egyben ereje: miatta tékozló, de emiatt is érti meg könnyen az átlagamerikai. *„Azt hiszem, hallás után játszik"* – mondta egy farmer elégedetten, mikor kikérték a véleményét Rooseveltről.

Itt a helye, hogy e politikai küldetéstudatnak (a küldetés korlátozott, demokratikus értelmében) reálpolitikai céljait összefoglaljuk. Ha e reformcélokat ismerjük, megismertük a segélyintézkedések, a nekilendítés s a reform-

törvények mögött lappangó rooseveltizmus társadalmi és államjogi bölcseletét is.

1. *Egyik célja az állami kezdeményezés és ellenőrzés kiterjesztése.* A Hoover-kormányzat 1930-tól vissza-visszaretten ve már rátért erre az útra. De amit Hoover az elvi vétkezés bűntudatával végzett, Roosevelt missziós tudattal vállalja. A gazdaság, mint a közoktatás vagy a honvédelem nemzeti intézmény, az állam felelősséggel tartozik érte, s nem érheti be annyival, hogy független, különálló érdekeket védelmez.

Csak a legfelsőbb bíróság perdöntvényei derítik majd ki, hogy az állami ellenőrzés kiterjesztése a két utolsó esztendőben nem ütközik-e az alkotmányba? Roosevelt elégszer hangoztatta, hogy az 1787-es alkotmány elöljáró részében foglalt emberi jogokra esküdött fel, esküjét betartotta, s magatartását a washingtoni Fehér Ház kibővítése jelképezi, amely – a kibővített Bank of Englandhez hasonlóan – megtartotta az anyaépület eredeti formáit. Roosevelt valóban nem avatkozott a szabad véleménynyilvánításba. Miképp szólította volna fel másképpen negyvennégy közgazdasági író nyílt levélben, hogy hagyjon fel a pénzkísérlettel?

A törvényhozás az elnökre ruházott rendkívüli felhatalmazást anyagilag vagy időben egyébként is korlátozta. A „háborús állapot" végén a rendkívüli felhatalmazás lejár. De a német álparlament Hitlernek is csak négy évre adott kivételes hatalmat: mi akkor a különbség a két ideiglenes diktatúra közt? Végtére a mai államkormány-

zás – a világnézetileg és államjogilag világosan elhatárolt XIX. századi államvitellel szemben – a legellentétesebb formákat öltheti magára. A két diktatúra közt kétségtelenül az a különbség, hogy az amerikai törvényhozás keze ma is szabad. Roosevelt nem azért parancsol, mert a végrehajtó hatalom a törvényhozás hatalmi körét kisajátította, hanem mert a törvényhozók tudják, hogy a választók nagy része ragaszkodik az elnök fokozott hatalmához.

2. *Másik célja a termelők megszervezése.* A termelőket az állam önkéntes (és nem hivatásrendi) szervezkedésre szólítja fel. Ezáltal egyrészt kezdetleges kísérletet tesz a mezőgazdasági érdekek összefogására, másrészt kiépíti az ipari önkormányzatokat. A munkaadó autonómiák állami ellenőrzés alatt közös munkafeltételekért vállalnak kötelezettséget. Valószínűleg sem az amerikai közigazgatás, sem a társadalmi erkölcs nem jutott arra a színvonalra, hogy a termelők az állam biztatását felhasználva, mostantól kizárólag a közjó érdekében szervezkedjenek. Márpedig az osztályharc kiküszöbölése éppen azon múlna, hogy vajon a roosevelti törvények keretében megszervezett termelőket eltölti-e a *clevelandi* szellem: a közszolgálati etika, vagy a szervezkedést pusztán monopolcéljaikra használják fel, mint a Rajna-vidéki, északfrancia stb. munkaadó szervezetek?

3. Roosevelt és bizalmas munkatársai: Ickes belügy-, Wallace földmívelésügyi, Miss Frances Perkins munkaügyi miniszterek egy *„egészségesebb jövedelemmegosztás"* hívei. Az európai szocialista pártok a szocializmus soha

meg nem valósult kisajátítási tervéből szintén csak ehhez a reálpolitikailag könnyebben megközelíthető – mert progresszív adózással elérhető – követeléshez ragaszkodnak. Angliában és a skandináv államokban, ahol a szakszervezetek mindazokat a részeredményeket megvalósították, amiket egy elvileg ellentétes és megtagadott termelési rendszerben el lehet érni, a nemzeti jövedelem tetemes részét egyfelől a súlyos adóztatással, másfelől a szociális biztosítással évről évre újraosztják. Első látszatra az amerikai kormány a tőkés gazdálkodásban elhelyezkedett s vele kiegyezett szociáldemokrata kormányok maradék programját vette kölcsön. Rooseveltet egy amerikai író el is nevezte szociáldemokrata miniszterelnöknek.

De a jövedelemmegosztás roosevelti elképzelése végcéljában teljesen eltér a szocialista adópolitika társadalomelméleti magyarázatától. A kormányzat az ipari és mezőgazdasági termelők önkéntes szervezetein keresztül a fennálló jövedelemmegoszlást kizárólag azért akarja módosítani, hogy a tartós és egyenletes – mert kiegyenlített keresletre támaszkodó – gazdasági jólétet intézményesítse. Ennek a gazdasági célszerűségnek semmi köze a szocializmus erkölcsi követelményeihez. Az egyik pragmatikus életszemléletben, a másik értékítéletben gyökerezik. A kormány nem annyira a társadalmi igazságra, mint inkább a vásárlóerő fokozására hivatkozik, s programját gazdasági okfejtéssel: a nemzeti fogyasztópiac jelenkori forradalmával igazolja. Felfogása szerint az ipari termelés piacait a kapitalizmus fénykorában nagy népszaporodás,

a fehér faj tengerentúli letelepülése és expanzív új iparok keletkezése tágították ki. A népszaporodás meglassult, Európa tengerentúli népi kiterjedése véget ért, az új iparoknak nincs olyan átütő erejük, mint amilyen volt a múlt században a vas- és pamutiparnak. Miután a piactágító népesedési és technikai erők elmaradtak, az államnak kell a jövedelem helyesebb megosztásával a folyamatos termelésről gondoskodnia. Az elmaradó nemzetközi vásárlókat ezentúl a tervszerűen fokozott belső vásárlóerő pótolja. E gazdaságpolitikai elgondolás szerint a jövedelem helyesebb megoszlása fokozza a termelést és megkönnyíti a javak elosztását: az egyes társadalmi rétegek nyeresége tehát nem jár okvetlenül más rétegek veszteségével. „Az a tisztes megélhetés, amely 125 millió ember közt oszlik meg, a világtörténelem legnagyobb piacát tárja föl a termelés előtt" – vallja Roosevelt jövedelempolitikai végcéljának.

Többször írtam, hogy a kísérletet nem lehet hibátlan logikával végiggondolni. Az amerikai a „tények embere", s irtózik attól, hogy ama reálpolitikát, melytől anyagi segítséget követel, európai észjáráshoz illő elvont fogalmi kategóriákkal magyarázzák. Mégsem véletlen, hogy a kísérlet szellemiségét körvonalazó amerikai írások közül kettő is egyforma Arisztotelész-idézettel utal az elnök politikájának állambölcseleti hátterére.

„Az állami közösség is akkor a legjobb, írja *Arisztotelész* az idézett helyen, ha a középosztályra támaszkodik, s azok az államok rendezkednek be jól, amelyekben nagy

számban van a középosztály, s ez lehetőleg mindkét, de legalábbis az egyik félnél (a plutokratáknál és a plebsnél) jelentékenyebb, mert így a másik gyengébb féllel együtt a maga javára billenti a mérleget, s útját szegi annak, hogy az ellenkező véglet túlsúlyra jusson. A legnagyobb szerencse tehát, ha az állampolgároknak közepes, de mégis elégséges vagyonuk van, mert ahol az egyik résznek igen sokja van, a másiknak semmije, ott vagy túlzott demokrácia, vagy egyoldalú oligarchia, vagy tirannus fejlődik ki az egyik vagy másik véglet folytán – tudniillik mind a túlzásba vitt demokráciából, mind az oligarchiából tirannus szokott kifejlődni, míg a mérsékelt formákból s az ezekhez közelállókhoz sokkal kevésbé."[16]

Roosevelt jövedelempolitikája sokkal közelebb áll ehhez az arisztotelészi társadalmi eszméhez, mint a szociáldemokrácia alkudozásokban megviselt adópolitikájához. Más kérdés aztán, hogy állami beavatkozással keresztülvihető-e a jövedelem újraosztása, vagy a világ meglepetésére végleg kiderül, hogy a jövedelmek egyenletesebb közületi elosztását eddig is csak a szakszervezetek csikarták ki, s a szociáldemokrata szakszervezetek támogatása nélkül még ennyit sem lehet elérni.

E három pontban kimerítettük a Roosevelt-kísérlet

16. *Arisztotelész*: Politika IV. 11. (Szabó Miklós fordítása, 121. l.) – Arisztotelész tengerentúli népszerűségéből s időszerűségéből nem lehet túl sokra következtetni. A demokratikus amerikai kísérlet szellemi hátterébe visszanyúló amerikai munkák arisztotelészi kapcsolatai mindenesetre igazolni látszanak *Kelsen* elméletét, hogy az abszolútumokra épített metafizikai világnézet az önkényuralom, a kritikus-tapasztalati világnézet a demokrácia híve. A totális állam elméleti előfutárai: Spann és univerzalista iskolája: platonisták, a rooseveltizmus politikai bölcselete arisztoteliánus.

reálpolitikai végcéljait. De politikai és gazdasági célszerűségén túl a reformnak van egy erkölcsi mértéke is, s valószínű, hogy a történelem – Roosevelt hivatásának letisztultabb ismeretében – főként ezzel a mértékkel ítél fölötte. Ettől az ítélettől pedig nincs mit rettegnie. Utoljára, de kétszeres nyomatékkal írom le, hogy Roosevelt a nagy megrázkódtatás közepette új nemzeti értékszemléletért küzd, anélkül hogy az új értékhierarchiát politikai rendiségekbe merevítené. Amerika mindenképpen átesett a puritán úttörés korszakán, s az elnök az öregedő nyugati népek sorába akarja léptetni. Államférfiúi jelentőségét éppen azzal árulta el, hogy erre a kúrára a világgazdasági válság lelki talajpuhítását használta fel. Az amerikai értelmiség 1909 táján indult el az új Amerika felfedezésére: az ottani „kilencszázkilencesek" a spanyol „kilencvennyolcasok" szerepét vállalták. Fiatal nemzetek szokása – s a fiatal nemzetek néha ezer év óta élnek –, hogy véglegesen kialakult nemzeti alkatra vágyva, más népeknek ezt a természetes lelki alkatát „teremtő forradalom"-mal akarják lemásolni. „Egy haldokló világban a teremtés forradalmat jelent" – írta türelmetlenül egyik kitűnő esszéistájuk már 1919-ben. Ez a szellemi forradalom ragadta el az elnököt. Ha az örök elégedetlen értelmiség előbb-utóbb el is fordul tőle, s ha esetleges veresége meg is semmisíti hatását: volt egy pillanat, amikor az erkölcsi jóért elégedetlen, s a „Walt Whitman-i" demokráciára vágyó intellektus mégiscsak egyetértett Roosevelt látomásával egy új Amerikáról.

Mert a nyugtalan értelmiség már elfordul az elnöktől. Mialatt Roosevelt érzése szerint a célhoz közeledik, az intellektus még csak azt tudja, hogy úton van! Az emberi változások örök útján. A forradalom nem hirtelen és esztelen erőszakok műve, írja George Soule a harmincas évek fordulatát elemezve,[17] és nem egyszerű hatalomcsere (Kubában ez minden évben megesik), hanem több nemzedék lassú alkalmazkodása a termelés megváltozott elemeihez, és a megszokott értelemben vett forradalom: *a felkelés* csak a hatalom átvételének befejező válsága. Soule három évszázadon s négy forradalmon végzett előtanulmányokat a forradalmak fejlődéstörténetéről, technikájukról, törvényszerű szakaszaikról. E „természettörvények" ismeretében a roosevelti forradalmat az ipari civilizáció forradalmának közepére képzeli. A forradalom első két szakaszán Amerika is túljutott: a termelés a merev árak és bérek, a merev haszonkulcs és befektetési arány közt annyira megdermedt, hogy képtelen a társadalmi szükségletet ellátni. Ennek következtében – és mintegy a későbbi változás társadalmi előkészítéseként – a termelő osztályok is átalakultak: a vállalkozó bürokrata lett, a szellemi munkásság elszaporodott, a farmerek öntudatosabbak. De a szellem embere még nem készítette elő a változás nélkülözhetetlen légkörét, a hatalom átvé-

17. G. S.: *The Coming American Revolution.*

telére kiszemelt osztályok nem jutottak elég helyzeti előnyhöz a mostanáig végrehajtott reformban, s a befejező „forradalmi válság" még sokáig késhetik. A forradalom három szakasza hátravan. Roosevelt a dolgok rendje szerint csak félmunkát végez, s egyetlen maradandó érdeme: nevelő hatása. Amerikában először ő mozgósította azokat a testi és szellemi munkásokat, akik napi keresetükből élnek.

Soule félreismerhetetlen marxi dialektikája a kísérletet alaposan megfosztja az igazi újítás forradalmi dicsőségétől. Az állam elmulasztotta, hogy valódi, demokratikus tervgazdaságot rendezzen be, ehelyett a hatalmat visszajuttatta azoknak, akik áregyezmények, monopóliumok stb. keretében a kisemberek kárára már megelőzőleg is „tervgazdálkodtak". Mindössze annyi történt, hogy a nagytőke a tőkehasznot most már államilag jóváhagyott tervgazdasággal biztosítja – (planning for greater security of profit) –, az állam viszont ellensúlyozásképpen s vigaszul a tervgazdálkodást azokra is kiterjeszti, akiket a nagytőke eddig a szabadverseny területére kényszerített. A farmerekre, fogyasztókra s a mostanáig egyenként szerződő munkásokra. De valójában ezúttal is csak a nagyok szövetkeztek, nem a munkások, farmerek vagy a középosztály. Rooseveltet utoléri a szociálreformerek közös sorsa: enyhíti a megmerevült kapitalista termelés társadalmi visszahatásait, de a soron következő válságot mégsem tudja kiküszöbölni. Ez a válság pedig – Soule szerint – esetleg a nagyipar, a hooverizmus kétségbeesett fasiszta védekezésével fog végződni. Ha a munkásmozgalom és az intellektuális baloldal nem kap túlságosan erő-

re: a New Deal a fasizmus fájdalommentes ellenoltásának beválik. De ha a tőkehaszonra korlátozott későbbi javulás általános társadalmi elégedetlenségben és szervezkedésben gyűrűzik tovább, a nagytőke a legközelebbi válságban a fasizmus titkos lehetőségét jól megfizetett mozgalommá változtatja át.

A TÖRVÉNYEK JÓ SZELLEME

A szellem embere új forradalmat, az örök forradalom új fordulatát szimatolja, a Morganok várják, hogy a „kommunista közjáték" elmúljon. Melyikük lát jobban a csillagokba? Lehet, hogy Roosevelt elbukik, s utóda ismét felidézi Coolidge és Hoover kétes aranykorát. De a születő új Amerikát nem fojthatja meg többé. Még egyszer elodázhatja a nemzet újjászületését, melyet a New Republic, Seven Arts, The Soil című folyóiratok mélyére húzódva az ország eleven lelkiismeretévé szegődött írástudók a század első évtizedétől sürgettek. De az újabb halasztás valószínűleg még addig sem tart, mint a háború utáni szédelgő jólét. A háború és a világválság kiérlelték a magasabb nemzeti öntudatot s a roosevelti kormányzáshoz hasonló lelkiismereti lökésekben az Idők Szelleme küldi mind sűrűbben félelmes üzeneteit.

A törvények jó szelleme túléli a törvények hibáit. Ha ugyan hiba, amit annak mondtunk. Lehet, hogy az utókor az „eretnek" nemzetgazdáknak ad igazat, s aki ma ortodox, valamikor már csak titkos szektahivő lesz.

Feladatunk lett volna, hogy e századot egy tökéletes, „felnőtt" XIX. századdá tegyük, éppolyan szabaddá, de szervezettebbé. Roosevelt ezen fáradozik. A XIX. és XX. század megosztott feladata lett volna, hogy az ipari civilizáció segítségével a nemzeteket középosztállyá emelje. A roosevelti forradalomnak ez a célja. Biztos, hogy e feladatot Amerikában már csak egy új nemzedék hajthatja végre, amely feddhetetlen, gyakorlott és politikamentes tisztviselőkből áll. Ilyen ma tudvalevőleg Amerikában alig akad. De állítólag már az állam hivatásszerű vezetésében is mutatkozik változás, s azok a fiatalemberek, akik nem a pártszűrőn keresztül, hanem egyenesen az egyetemekről kerültek a közigazgatásba, egyéni képességük s nem politikai meggyőződésük miatt jutottak munkakörükhöz. Ahány forradalom, annyi szokás.

Amerika ügye sohasem lehet csak belügy. „A válság", írta nemrég Siegfried, „mely súlyosan megrongálta tekintélyét, arra ösztönöz, hogy lebecsüljük világszerepét, mint ahogy a tegnapi jólét hatása alatt túlbecsültük." Holott a fehér faj egyensúlya ezentúl mégiscsak két tengely: Európa és Amerika közt oszlik meg. És minél inkább visszahúzódik Közép-Európa a nyugati eszmekörből, annál emberibb érdek, hogy Amerika a Nyugat feladatainak egy részét vállalva, erkölcsi egyéniségében nyugati nemzetté váljék, s az öregedő európai nemzetek sorába lépjen. Európa egy része csak úgy bukhatik el veszélytelenül, ha egyidejűleg átterjed a tengerentúlra a szabad humanizmus örök forradalma.

Budapest, 1935. január–március.

A jeles esszéíróként, novellistaként, költőként számon tartott, évtizedek óta Londonban élt Cs. Szabó László a budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemen szerzett diplomát, középkori gazdaságtörténeti témából doktorált. A sok műfajú alkotó művei között számos gazdaságtörténeti, közgazdaságtudományi írás található. Már ekkor eltökélten arra törekedett, hogy a tudományos mű is olvasható, érzékeny és érzékletes magyar nyelven íródjon. *Közgazdaság és művészet* című írásában 1934-ben így összegezte véleményét: „Szabadítsuk fel a tudományt a zsargon tekintélye alól, s használjuk fel minél gyakrabban a képzett esszéisták szolgálatát... Bata cipőgyáráról éppen olyan szép tanulmányt lehet írni, mint Balzacról." (*Válasz.* 1934. 1. szám, 57–62.) Ebben az időben rendszeresen írt közgazdasági vonatkozású tanulmányt, cikket, könyvismertetést. Ezek számának későbbi megcsappanásáról így vallott: „Esszéimen belül meglehetősen nagy szabadsággal keringtek líra, tanulmány, önvallomás, gazdaságtörténet, közgazdaságtan s politikai töltésű útirajz atommagvai; de az utolsó negyedszázadban a művészettörténet kiküszöbölte a közgazdaságtant." (*Alkalom.* Bp. 1982. 11.)

Franklin Delano Roosevelt című tanulmánya a *Válasz*-ban jelent meg. (1935. március, 152–157.; április, 225–254.) Keletkezésének körülményeit fél évszázad távlatából így látta Cs. Szabó László.

Ez a közgazdasági tanulmány, első önállóan megjelent írásom (a *Válasz* című folyóirat különlenyomata), lassan ötvenéves. Életrajzi írásaim gyűjteményében: *Hűlő Árnyékban* [Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadása. Bern, 1982. 77–79.] ezt mondom el róla:

„A világválság vége felé fölvett a Kereskedelmi és Iparkamara; 1932 és 1935 közt dolgoztam Éber Antal elnök mellett. Összegyűjtöttem parlamenti beszédeinek elméleti lőszereit, de a gazdaságtörténet és gazdaságelmélet anyagából csak a jórészt szélsőségesen szabadelvűt használta fel, a többit szó nélkül félretolta... Beretvaeszű, harapós humorú, türelmetlen nagykapitalista volt, Éber László művészettörténész testvéröccse és Passuth László nagybátyja, elveiben amerikai szabású, mintha a Wall Street rendelte volna ki ellenőrnek. Rendületlenül hitt a korlátlan szabadverseny már csak akadémiai tananyagnak tekinthető tételeiben, ő maga úgy érezte azonban, hogy tulajdonképpen Széchenyi István hagyatékőrzője, síron túli elszámolással tartozik neki, hátrahagyott bizalmas bankárjaként kell határtalan ökörlegelőből mintagazdasággá fejleszteni a magyar parlagot... Amilyen türelmetlen volt a gazdaságpolitikus, olyan tisztelettudó volt a régi magyar gondolat- és szólásszabadság neveltje; elnéző mosollyal tűrte, hogy nyakló nélkül lelkesedjem F. D. Rooseveltért, az új amerikai elnökért – azért a kommunista patríciusért? – kérdezte kettőzött gúnnyal,

mert az őstelepesekig visszanyúló elit származás csak tetézte osztályárulását. Végezhette volna rosszabbul is róla szóló különlenyomatom, belelapozott, és aktatáskájába süllyedt el, nem a papírkosárban.

Próbáljunk elfeledkezni a halódó államférfi végzetes világpolitikájáról a titáni küzdelem zárójeleneteiben... De 1933-ban a melegszívű, humánus hazárdjátékos titáni kézzel átnyúlt a szörnyülködve tiltakozó és gyalázkodó, kőszívű individuálkapitalizmus fölött – mert *nincs* a kereslet és kínálat béklyóiban semmiféle piaci vastörvény! –, milliárdokat fecskendezett a hatalmas nemzet aszott testébe, nem riasztotta vissza a szövetségi alkotmány, többször beletaposott, s végül kimentette a demokráciát a munkanélküliség emberfaló mocsarából. Tudjuk, mi volt a lecsapolás másik módja: 1932-ben dologtalan minden negyedik német, s egy év múlva Hitleré a hatalom, kezdetben (akárcsak tengerentúl) állítólag közmunkák teremtésére; a munkatábor, hamvasztókemence s a fél világ felgyújtása csak későbbi fázisok.

John Maynard Keynes, a lángeszű közgazdaságtudós a század egyik legvitatottabb alapkönyvében elméletileg is megtámasztotta Roosevelt forradalmát, tőle erednek olyan durva politikai aprópénzre váltott jelszavak, mint a pangó gazdasági vérkeringés inflációs felgyorsítása, államsegély tántorgó iparágaknak, deficites költségvetés, magyarán eladósodás a közjó érdekében, nehogy becsukjanak gyárak és bányák. Roosevelt csak emberbaráti ösztönére hallgatott, s a harmincas években bevált a vakme-

rő dobás: egymás után négyszer választották elnökké... Rosszmájú ortodox tudósok szerint Keynes az ösztönember dobásától bátorodott fel eretnek főművére, s nem fordítva, megbízható adoma szerint kettőjük első találkozásán Roosevelt édeskeveset értett a lángész tanácsaiból, mert – úgymond – egyfolytában matematikáról beszélt."

Ehhez csak annyit teszek hozzá, hogy aki egy ültében s dióhéjban akar tájékozódni Roosevelt történelmi horderejű áttöréséről, próbálja felkutatni az Angol Rádió tekintélyes hetilapjának, a *Listener*-nek 1982. február 4. számában David Adams, amerikai egyetemi tanár mintaszerűen tömör, világos és átfogó írását: *FDR, a centenary profile,* a születési centenárium alkalmából. Eredetileg a BBC hullámhosszán hangzott el.

London, 1983. június. *Cs. Szabó László*

Roosevelt-tanulmánya keletkezéséről hasonlóképpen egy korábbi beszélgetés során (1977. október 21.) is részletesen szót ejtett Cs. Szabó László, amely beszélgetés szövege azonban kötetben csak önéletrajzi írásainak megjelente után, itthon látott napvilágot. (*Huszár Tibor:* Beszélgetések. Bp. 1983. 9–10.)

A tanulmány tehát különnyomat formájában Cs. Szabó László első önállóan megjelent műve. A különnyomat sorsát egy 1983. június 27-én hozzám írott levelében a szerző így meséli el: „A különnyomat 300 példányban jelent meg, ötvenet szétosztottam tiszteletpéldánynak, 250 bekerült a Grill könyvkereskedésbe (akkor a legjobb volt Budapesten) a Vörösmarty tér és Dorottya utca sarkán, pár nap alatt elfogyott, nekem ma sincs, több mint harminc év alatt nem tudtam

egyetlent se felhajtani. Nem volt utánnyomás, mert a *Válasz* kecskeméti nyomdásza szétdobta a szedést."

Fél évszázada, hogy Cs. Szabó László Roosevelt-tanulmánya megjelent. Nagy idő; nem csoda, ha a szerző magánlevélben így írt hajdani művéről: „mivel az eredeti kiadás megszerezhetetlen, a szövegből jóformán egy szóra sem emlékszem. Kicsit szurkolva fogom elolvasni." (1983. július 28.)

Már nem olvashatja: a halál közbeszólt.

*

Cs. Szabó László tanulmányához jegyzeteket készített, amelyek e mostani kiadásban is eredeti helyükön, a megfelelő lap alján olvashatók. A szerző írásához egy szakirodalmi összegzést csatolt, ezt alább tanulmányozhatja az olvasó:

Irodalom

Ez a dolgozat helyszíni tanulmány hiányában külföldi megfigyelők és szemtanúk írásaiból merít. A Rooseveltről szóló irodalom ma már beláthatatlan, de az amerikai munkák közül csak egy-kettő jut el Magyarországra. Márpedig a Roosevelt-kísérletnek – ellentétben az olasz fasizmussal – éppen hazai irodalma fontos. Az amerikai kérdés megismeréséhez leginkább a következő, elég könnyen megszerezhető munkák használhatók:

Roosevelt előtt

Elsőrendű amerikai történelmet írt *N. W. Stephenson:* A History of the American People (New York, 1934). Az ország idáig írott legjobb történelmi feldolgozása. Ismertebb *J. T. Adams* bálványromboló s jól olvasható könyve: A History of the American People (London,

1933). Van német fordítása is, magyar átültetése most készül. Népszerű a francia *Firmin Roz* németre is lefordított: Histoire des Etats Unis-je (Paris, Fayard kiad.). Amerika politikai személyiségének eredetét az országalapító kor parlamenti feljegyzéseiből *Ch. A. Beard* kutatta ki. (The Economic Interpretation of the American Constitution.) Beard nemrég adta ki újra tizenkilenc év előtt írt s a Roosevelt-kísérlet által ismét felszínre vetett esszéjét az államélet gazdasági alapjairól. (The Economic Basis of Politics. London, 1934.) A könyv idézetei fölényesen bizonyítják az államalapító amerikai politikusok tisztafejű, hatalmas elméleti iskolázottságát. Az első nagy országalapítók arcképeit egyesíti *N. M. Butler* esszégyűjteménye: Building the American Nation (New York, 1926).

A monográfiák közül kiválik *F. R. Schönemann* kétkötetes munkája: Die Vereinigten Staaten von Amerika (Stuttgart, 1932). Ugyanabban a sorozatban jelent meg, mint Curtius híres tanulmánya Franciaországról és Salvador y Madariaga klasszikus könyve Spanyolországról. Magyarul legutóbb a szorgalmas *Juhász Vilmos* írt Amerikáról monográfiát: Az Amerikai Egyesült Államok címen (Budapest, 1933). Az ország politikai szerkezetét a Rockefeller-alapítvány vendégeként helyszíni tanulmányokat végző *Magyary Zoltán* dolgozta fel vaskos könyvében (Amerikai államélet. Budapest, 1934).

Az amerikai önelégültséggel elégedetlen „kilencszázkilences" nemzedék legnagyobb irodalmi előfutára Walt Whitman írása: Democratic Vistas. (Az Everyman's Libraryben is megjelent.) 1909-ben adta ki *H. Croly*: The Promise of American Life-ot, melyben a szellemi kiválasztottak vezetése alatt álló demokratikus nemzet eszméjét veti fel. *Walter Lippmann* ragyogó fiatalkorú kísérlete (A Preface to Politics, 1913) és *Van Wyck Broocks* 1915-ben kiadott America's Coming of Age című könyve egy iszonyú szellemi szélcsönd első bomlasztó elemei. A nemzet Európában iskolázott fiatalabb kritikusai közül különösen *Waldo Frank* emelkedik ki. Nyugtalanító s termékeny szorongással írt szép könyvei: Our America (New York, 1919) és

The Rediscovery of America (New York, 1929). Függelékében az újabb amerikai reformirodalmat elemzi, s megérdemelt mértékére szállítja le a menckenizmus álszellemiségét. (Megjelent franciául is.) *Theodore Dreiser* óriás pamfletje: Tragic America (London, 1932) éppen olyan darabos, mint regényei. Úgy látszik, esszéistának se jobb, mint regényírónak. Az utolsó évtizedek szellemi áramlatait legutóbb *Reményi József* ismertette a Nyugat Amerikai Dekameronjában, mely az új amerikai irodalmat majdnem hiánytalanul s néhány nagyon erős íráson keresztül mutatja be.

A világhatalomra jutott háború utáni Amerikáról két kitűnő könyvünk is van. Egyik *André Siegfried* mesterműve: Les Etats Unis d'Aujourd'hui (Paris, 1927 és azóta számtalan kiadásban), másik *A. Halfeld* könyve: Amerika und Amerikanismus (Jena, 1927). Türelmetlen, elfogult, de rendkívül mulatságos *Georges Duhamel* vitriolos útleírása: Scènes de la Vie Future (Paris, 1930 és azóta számtalan kiadásban). Duhamel még Hoover Amerikáját látta. Ötletes és színes a szovjettel rokonszenvező, de ordináré hangú *Egon Erwin Kisch* újságírói körrepülése: Paradies Amerika (Berlin, 1930). Morgan életrajzát megírta *H. Smith*: John Pierpont Morgan. (Dresden, 1928. Nem derül ki, hogy fordítás-e?) A konjuktúraévek gazdasági és szellemi amerikanizálódását írja le az amerikai egyetemek gyakori vendégprofesszora, *M. J. Bonn*: a Prosperityben (Berlin, 1931). Igen jó könyv. Az ország háború utáni vámpolitikáját fejlődéstörténeti háttérbe állították: *R. Schlesinger*: Die Zollpolitik der Vereinigten Staaten (Jena, 1926) és L. Oberascher cikksorozata a Hawley–Smoot tarifáról a berlini Wirtschaftsdienst 1930-as évfolyamában. *Ludwell Denny*: America Conquers Britain című megszédült írására, mely jól jellemzi a Hoover-kor optikáját, rettenetesen rácáfolt az idő. (Megjelent németül is.) A nagy összeomlás első lélektani pillanatfelvételeit kísérelte meg *G. Ferrero*, a nagy olasz történész és esszéíró három imaginárius párbeszédében; megjelentek a La Fin de l'Aventure (Paris, 1931) című kötetben.

A világválságról amerikai szemmel írta *Irving Fisher* rövidre fogott, könnyen érthető könyvét: Booms and Depressions (London, 1933). Az amerikai válság elméleti ismeretéhez elengedhetetlen *Lionel Robbins*: The Great Depression (London, 1934) című hamar világhírre jutott munkája és *Walter T. Layton* átdolgozott könyve: An Introduction to the Study of Prices (London, 1935). A válság amerikai leírására szorítkoznak: *Bertrand de Jouvenel*: La Crise du Capitalisme Americain (Paris, 1933) és *L. Bendix*: Amerika in der Weltwirtschaftskrisis (Berlin, 1932).

Roosevelt óta

Az elnöki korszakot megelőző beszédeket és cikkeket: a roosevelti ősprogramot tartalmazza *F. D. Roosevelt* első könyve: Looking Forward (London, 1933). Második könyve: On Our Way (London, 1934) a „hősi" évnek az elnöki beszédekből és üzenetekből összeollózott krónikája. Nélkülözhetetlen forrás, de a be nem avatottak alig használhatják. Válaszul írta elődje, *Hoover* siralmas könyvét: The Challenge to Libertyt (New York, 1934), mely a gazdasági liberalizmus elképzelhető legrosszabb védelme.

A hatalom átvételéről szól *Lindlay* riportkönyve: The Roosevelt Revolution (New York, 1933). Igen jó Washington és Franklin életrajzírójának, *Bernard Fay* francia irodalomtörténésznek példátlan gyorsasággal készült könyve a reform történelmi hátteréről: Roosevelt et Son Amérique (Paris, 1933). Ugyancsak a rendszer elején készült az Amerikába látogató *André Maurois* félig az író, félig a volt szakember tekintetével írt rokonszenvező beszámolója: Chantiers Americains (Paris, 1933); benne Johnson tábornok híres arcképe. A forrongó Amerika idegen szemtanúi közül országos körutazását írja le *P. Lyautey* elég felületes könyvében: Révolution Américaine (Paris, 1934). Lényegesen jobb *Robert de Saint-Jean* díjnyertes beszámo-

lója: La Vraie Révolution de Roosevelt (Paris, 1934). Egy angol szocialista szemtanú, *A. Fenner Brockway*: Will Roosevelt Succeed? (London, 1934) című könyvében számol be amerikai utazásáról. A kísérletet eredménytelennek tartja: a tőke tovább őrzi a gátat, amit a munkásság át se akar szakítani.

A Roosevelt-féle fő gazdasági törvények szövegét Európában először a genfi Nemzetközi Munkaügyi Hivatal adta ki: National Recovery Measures in the United States címmel. (Geneva, 1933. Van német kiadása is.) A forradalmi törvények és az újonnan szervezett közigazgatási szervek legjobb amerikai analízise tudtommal *H. S. Piquet* útmutatójában található: Outline of the New Deal Legislation of 1933–1934 (New York, 1934). Az 1933–34-ben hozott szükségtörvényeket időrendben felsorolja *Walter Wilhelm*: Die Bekämpfung der Krise in den Vereinigten Staaten. Ein Beitrag zur Chronologie der Notgesetzgebung der Jahre 1933–34. (Jbücher für Noek. und Stat. 141. köt 4. füz.) Felbecsülhetetlenek a német Gazdaságkutató Intézet külföldi – s köztük amerikai – negyedévi gazdasági beszámolói is. (Institut für Konjunkturforschung. Vierteljahrshefte zur Konjunkturforschung. Teil B. Die Konjunktur des Auslands.)

A Roosevelt-kísérlet általános politikai és gazdasági leírásai közül főleg a következő könyvek emelkednek ki:

A genfi Nemzetközi Munkaügyi Hivatal kiadásában megjelent nagyszabású összefoglalás: Social and Economic Reconstruction in the United States (Geneva, 1934), mely legrészletesebben az ipari törvénnyel foglalkozik; valamint az angol Kereskedelemügyi Minisztérium jelentése: United States of America (London, 1935). *Arthur Steel-Maitland* volt angol munkaügyi miniszter könyve: The New America (London, 1934) valószínűleg az amerikai kérdés idáig írott legjobb kalauza. (Lezárta 1934. októberben.) Briliáns rövid beszámoló *S. H. Bailey* londoni egyetemi előadó füzete is: Mr. Roosevelt's Experiments. (London, 1935. Lezárta 1934. november végén.) Mindkét angol megfigyelő hivatalos meghívásra, huzamos helyszíni tanulmá-

nyokat végzett. Az amerikaiak közül arányosan megosztott, jó áttekintést adnak a Roosevelt előtti és utáni állapotokról *Drs. Dale Yoder* és *George Davies*: Depression and Recovery (New York, 1934). A *Harvard Egyetem*: The Economic of the Recovery Program című gyűjteménye (New York, 1934) kebelbeli és meghívott tanárok magas színvonalú tanulmányait közli. Ebből a könyvből derül ki legjobban a változatlan véleményszabadság. A *Swarthmore College*: America's Recovery Program (New York, 1934) című kötetében nagyrészt az elnök környezetéhez tartozó adminisztrátorok tanulmányait közli, bevezetése a nekilendítő kísérlet tömör összefoglalása.

Az elnök *pénzpolitikáját* a kísérlet veterán valuta-pápája: *Irving Fisher* két könyvben is védi. Mastering the Crisis (London, 1934) a rövidebbik; Stabilised Money: A History of the Movement (London, 1935) a hosszabbik védőirat. A legélesebb ellenvéleményt *E. W. Kemmerer*, a princetoni egyetem tanára írta meg: Kemmerer on Money (London, 1933) című könyvében. A New York-i *National Industrial Conference Board* az „irányított" aranyvalutát nagy elméleti felkészültséggel bírálja. (The New Monetary System of the United States. New York, 1934.) Mérsékelten ortodox könyv. *G. Schmölders*: Die Konjunkturpolitik der Vereinigten Staaten (Leipzig, 1934) az amerikai konjunktúrák pénzpolitikai irányításával és a húszas évek konjunktúratörténetével foglalkozik.

Az ipari törvényről adta ki a washingtoni Brookings Institute kitűnő tájékoztatását: The ABC of the NRA (Washington, 1934). A könyv első része a törvényt, második része az adminisztrációt ismerteti, függeléke sok ipari kódex szövegét közli. *E. Basch* hasonló beosztással, de jogi, elsősorban kartelljogi szempontból írta nélkülözhetetlen könyvét: Das Wiederaufbauwerk Roosevelts. NIRA–NRA (Zürich, 1935). A legjobb szöveggyűjtemény *L. Mayers* kompendiuma: A Handbook of the N.R.A. (Havi pótfüzetekkel. New York, 1934.) Érdemi és gyakran idézett munka: *George Terborgh*: Price Control Devices in N.R.A. Codes (Washington, 1934).

A genfi Munkaügyi Hivatal összefoglalása is elsősorban ebből a munkából merített. Egy francia gyári munkás, *Hyacinthe Dubreuil* írt még érdekes könyvet a kódexekről, címe: Les Codes de Roosevelt et les Perspectives de la Vie Sociale (Paris, 1934). *A mezőgazdasági programról* számol be Wallace földmívelésügyi miniszter röpirata: America must Choose (Washington, 1932). Jól szolgálja a védvámellenes ügyet.

A Roosevelt utáni korszakra mutat ki *George Soule* idézett könyve: The Coming American Revolution (London, 1934) és a mindig ragyogó *André Siegfried* esszéje: La Crise de l'Europe (Paris, 1935).

Jóformán valamennyi amerikai és európai szakfolyóirat közöl tanulmányokat az amerikai átalakulásról; a bruxelles-i Revue Economique Internationale például két különszámot szentelt neki. (1934. januárban és áprilisban, mindkettőt részletesen kivonatoltam a Közgazdasági Szemle márciusi, illetve júniusi folyóiratszemléjében.) Egyébként különösen a következő lapok és folyóiratok tartalmaznak új és szinte kimeríthetetlen anyagot: Economist, Times, Financial News, International Rundschau der Arbeit, Eildienst für Industrie und Handel, Revue Economique Internationale, Annalist, New York Times. Úgy ezekben, mint a legtöbb könyvben nagyon sok statisztikai adat található.

Magyar írók közül sokoldalú szociálpolitikai írónk: Kovrig Béla, a Pester Lloyd gazdasági publicistái: Káldor György és Mark Mitnitzky, az Amerikát járt Buday Kálmán (angol nyelvű Roosevelt-tanulmánya különlenyomatban is megjelent) és a Gazdaságkutató Intézet jelentései foglalkoznak Amerikával. A Közgazdasági Szemle 1934. június–augusztusi számában Rácz Jenővel magam is írtam – egyébként elég szkeptikus – tanulmányt a kísérlet pénzügyi részéről. Végül e helyen mondok köszönetet a sok könyvért és útbaigazításért Peisner Károlynak, a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara kitűnő főkönyvtárosának.

Cs. Sz. L.

*

Nem törekedhettem arra, hogy a harmincas évekbeli Amerika és amerikai élet gazdasági és politikai eseményeit elemzően értelmezzem: csupán a könnyebb olvashatóságot és a vonatkozások megértését, a gondolatgazdag tanulmány szövegében való jobb tájékozódást segítik az alábbi jegyzetek.

Alapvetően *Arthur M. Schlesinger Jr.* Roosevelt kora (The age of Roosevelt I–III. Heinemann, 1957–1961) című korszak-monográfiájára támaszkodtam a jegyzetek készítésekor. A Cs. Szabó László által idézett vagy hivatkozott közgazdasági szakírók csak akkor szerepelnek az itteni jegyzetekben, ha Cs. Szabó irodalomjegyzéke a szükséges tudnivalókat e szerzőkről s művükről nem tartalmazza. Cs. Szabó nem említi meg a korabeli magyar elemző írások közül *ifj. dr. Boér Elek* Roosevelt kísérlete (Szeged, 1934) című tanulmányát, amely elsősorban ismertető, leíró jellegű, de meglehetős alapossággal már 1934-ben tájékoztat magyar nyelven Roosevelt gazdaságpolitikai működéséről. *Dr. Theiss Ede* Franklin D. Roosevelt gazdaságpolitikája (A Magyar Mérnök- és Építészegylet Közlönye. 1938. október 9. 41–42. szám) című tanulmánya viszont azzal lepi meg a kései olvasót, hogy bár nem említi Cs. Szabó László nevét s korábban megjelent tanulmányát, de idézőjelek nélkül írásának számos gondolatát, olykor mondatát idézi.

*

Franklin Delano Roosevelt (1882–1945) demokrata párti politikus, 1933-tól 1945-ig az Amerikai Egyesült Államok elnöke, az egyetlen amerikai politikus, akit egymás után négy ízben (1932, 1936, 1940, 1944) elnöknek választottak. Politikusi tevékenységének lényegi vonatkozásait magyar nyelven *Kosáry Domokos* 1947-ben mintaszerű tömörséggel így összegezte: „Amikor Jefferson a 18. század végén a Függetlenségi Nyilatkozatban egyetemes érvénnyel megfogalmazta a demokrácia alapelveit, az emberek születéstől, természettől egyenlő jogait, ezek közt az élet, a szabadság és a 'pursuit of happiness'

[törekvés a boldogságra] meg az elnyomó kormányzat félretételének jogát, akkor az ő szeme előtt egy olyan kiegyensúlyozott agrártársadalom élt, melyet az akkori adott viszonyok között, a kisbirtokos farmerek s a szabad határvidék Amerikájában valóban el lehetett képzelni: földje révén mindenki közvetlenül érdekelve van az állam fenntartásában, s az aránylag egyszerű állami élet egyszerű, túlságos hatalmat nem képviselő kormányzattal is eligazítható. Ezt a képet azonban a 19. század ipari forradalma sikeresen átalakította. Jefferson még arra számított, hogy az Újvilág földje sok-sok nemzedék múlva telik csak meg. Amerika azonban, Alexander Hamilton sejtelmeit valóra váltva, a 20. század elejére rendkívüli arányú iparosodáson ment át, a vagyonelosztás rendszere megváltozott, az új problémák egész sora vetődött fel. Az a nagy kérdés, melyre Rooseveltnek felelnie kellett, így hangzott tehát: megvalósíthatók-e a demokrácia alapelvei és eszményei az új, ipari társadalomban?

Ez volt a döntő kérdés, s az erre adott határozott *igen* volt az a válasz, mely egyetlen szavát csak részletezi, magyarázza s alkalmazni próbálja mindazt, amit Roosevelt tett vagy mondott. Ez volt a New Deal első tervei, próbálkozásai, kísérletei, az új törvények sorozata mögött. Roosevelt úgy látta, hogy a válságban az államnak részben közvetlenül is bele kell avatkoznia: innen a segélyek, kölcsönök, állami közmunkák bevezetése, elsősorban a munkanélküliek érdekében. Ezután s részben e mellett jöttek a hosszabb lejáratú reformtervek: a bankok s a kartellek fokozódó ellenőrzése, a jövedelmi adóreform, a mezőgazdasági árak normalizálása, a Tennessee Valley-i hatalmas vízierőmű-telep kiépítése állami irányítással, a munkaidő rövidítése, béremelés, a fiatalkorúak munkájának eltiltása, a kollektív szerződés jogának elismerése a munkásszervezeteken át (ekkor bontakozik ki igazában a két legnagyobb ilyen szervezet: az American Federation of Labor és a Congress of Industrial Organizations), valamint az al-

kalmazottak, öregek s rokkantak biztosítására vonatkozó rendelkezések. S mivel e komplexebb társadalom problémái új, erőteljesebb kormányzatot tettek szükségessé: a hatalmat végrehajtó, közigazgatási állami szervek reformja s az új intézkedéseknek sokáig ellenszegülő Supreme Court lassú, beiso átalakítása.

Ha ehhez hozzávesszük Roosevelt nyilatkozatait a lelkiismeretlen pénzváltók ellen, meg arról, hogy a bő termelésből 'az emberi javak elosztását igazítók hibája folytán' nem jut elég mindenkinek, akkor megértjük, hogy a régi típusú laisser faire hívei forradalmat kiáltottak. A valóságban azonban komoly értelemben vett forradalomról nem beszélhetünk. Roosevelt intézkedéseinek gyors és bő áradását az tette szükségessé, hogy a problémák feltorlódtak. Közelebbről nézve, a New Dealnek is megvannak a maga hagyományai: Wilson New Freedom-jában, a századvégi populista mozgalomban, a nagy népvezér: Bryan követeléseiben s végeredményben azon kiindulási elvben, hogy az állam s lehetőleg minden egyes egyén érdekeinek kölcsönössé kell válnia, hogy mindenki megkapja a maga részét, ne csak egyesek. Roosevelt megmaradt a magántulajdon, sőt a haszon motívumának elve mellett. Ebből a szempontból nem hozott új rendszert. A lényeges haladás nála abban a törekvésben van, hogy a jeffersoni demokrácia lényegét mint eszményi elvet az új, ipari társadalomhoz hozzámérve, nekilátott a hibák, a haladás akadályainak eltüntetéséhez, ami természet szerint új megoldásokhoz s az alapelvek új megfogalmazásához vezetett. E teendőket s fogalmakat Roosevelt nem hozta magával kezdettől készen: ezekhez küzdelem s kísérletezés közben, népe élén s népével együtt jutott el: innen a benső kapcsolat az 'egyszerű ember' és Roosevelt között, aki a félelemtől s a nyomorúságtól való megszabadulás mellett felsorolja a mindennap emberének 'kalandhoz való jogát' is..." (*F. D. Roosevelt*: Harc a máért. Bp. 1947. 8–9.)

*

Creation is the victory... – Az alkotás nem az erő, hanem a meggyőzés diadala. (ang.) Roosevelt gyakran idézte ezt a régi görög mondást. (*F. D. Roosevelt*: On Our Way – A mi utunkon – London, 1934. XI.)

Upton Sinclair (1878–1968) – amerikai regényíró; 1934-ben demokrata párti kormányzónak jelöltette magát, de a választáson alulmaradt.

Herbert Clark Hoover (1874–1964) – köztársaságpárti politikus, 1929 és 1933 között volt az Amerikai Egyesült Államok elnöke.

a weimari köztársaság – a német polgári köztársaság 1919 és 1933 között; Hitler hatalomra jutását követően szűnt meg.

Glass demokrata szenátor – Carter Glass (1858–1946) demokrata párti szenátor, pénzügyi titkár; 1932-ben támogatta Roosevelt elnökké választását, később élesen bírálta a Roosevelt-féle új gazdaságpolitikát.

Alexis Clérel de Tocqueville (1805–1859) – francia történetíró és politikus; nagy hatású műve (A demokrácia Amerikában) 1835-ben jelent meg.

Reed szenátor – Clyde Martin Reed (1871–1949) köztársaságpárti politikus; 1929–1931 között Kansas állam kormányzója.

az angol radikálisok gladstone-i szárnya – William Ewart Gladstone (1809–1898) angol államférfi, miniszter, négy ízben miniszterelnök, a Liberális Párt vezetője; a külsőségeiben radikális, óvatos reformpolitika képviselője.

fábiánus szocialisták – Fabian Society: az angol reformista szocialisták 1884-ben alakult szervezete. (Nevét az óvatos, halogató római hadvezér, Fabius Cunctator után kapta.)

Aventinus hegy – a hét halom egyike, amelyre az ókori Róma épült; Gaius Sempronius Gracchus (i. e. 153–121) római néptribun (i. e. 123–121) az Aventinusra menekült politikai ellenfelei elől, s itt lelt rövid időre menedéket.

Huey Long szenátor – Huey Pierce Long (1893–1935) Louisiana kormányzója, Roosevelt ellenzékéhez tartozott; 1935-ben meggyilkolták.

André Tardieu (1876–1945) – francia jobboldali, polgári politi-

kus; 1929–1930-ban, majd 1932-ben miniszterelnök; élesen szovjetellenes politikát folytatott.

Josiah Charles Stamp (1880–1941) – angol közgazdász, egyetemi tanár; 1932-ben a Magyar Statisztikai Társaság tagja.

Theodore Roosevelt (1858–1919) – köztársaságpárti politikus, 1901 és 1909 között volt az Amerikai Egyesült Államok Elnöke.

Thomas Woodrow Wilson (1856–1924) – demokrata párti politikus, 1913 és 1921 között az Amerikai Egyesült Államok elnöke.

New Deal – „új egyezség, új szerződés, megállapodás": a Roosevelt-féle új gazdaságpolitika politikai megjelölése, a kormányzat kötelességének és felelősségének új felfogása. A New Deal (a chicagói elnökjelölő pártgyűlésen Roosevelt jelölését elfogadó programbeszédének egyik kifejezése, amely választási hadjáratának jelmondata lett) logikus folytatása volt Theodore Roosevelt Square Dealjének, de szélesebb bázison és kevésbé a fenntartás nélküli híveken alapult, mert nemcsak azok a tömegek támogatták, akiknek gazdasági jólétét tönkretette a válság, hanem sok köztársaságpárti és konzervatív demokrata is. Maga Roosevelt a New Dealt a Square Deal és a New Freedom megnyugtató összekapcsolásának („Satisfactory combination") tekintette. (*F. D. Roosevelt* On Our Way. London, 1934. X.)

Square Deal – „korrekt megállapodás". (ang.)

New Freedom – „új szabadság". (ang.)

Warren G. Harding (1865–1923) – köztársaságpárti politikus, 1921 és 1923 között az Amerikai Egyesült Államok elnöke.

Calvin Coolidge (1872–1933) – köztársaságpárti politikus, 1923 és 1929 között az Amerikai Egyesült Államok elnöke.

Umwertung aller Werte – minden érték újraértékelése. (ném.)

André Siegfried (1875–1959) – francia szociológus, közgazdász; Cs. Szabó László később La Crise de l'Europe (Európa válsága) című Párizsban 1935-ben megjelent művére hivatkozik.

Julien Green (1900 ~) – amerikai származású francia regény- és drámaíró; regényeiben mint jellegzetes, sajátos színtér bukkannak fel az Egyesült Államok déli kisvárosai.

André Maurois (1885–1967) – francia író, akit szoros érzelmi és szellemi szálak kötöttek az angolszász kultúrához; hivatkozott műve (Chantiers Americains – Amerikai ácsok) magyarul nem jelent meg. (Az Ácsok házában – Carpenter's Hall – kiáltotta ki 1776. július 4-én az Egyesült Államok függetlenségét George Washington.).

plutokrata – vagyona révén politikai hatalommal bíró személy; plutokrácia: a gazdagok uralma. (gör.)

President Cleveland vill be best... – Az eljövendő korokban Cleveland elnökre leginkább tiszteletreméltó vezérelve szigorú becsületességéért fognak emlékezni: „a közhivatal – közkötelezettség..." Itt az ideje, hogy Clevelandnek a közszolgálatról vallott elképzeléséhez hozzátegyük annak párját. Ez a következő: a magánhivatal – közkötelezettség. (*A mi utunkon* zárószavából) – Stephen Grover Cleveland (1837–1908) demokrata párti politikus, 1885 és 1889, valamint 1893 és 1897 között az amerikai Egyesült Államok elnöke. (*F. D. Roosevelt* On Our Way. London, 1934. 262. és 264.)

Walter Lippmann (1889–1974) – amerikai publicista, újságíró, nagy hatású közíró; hivatkozott műve (Method of Freedom, 1934; A szabadság módszere) magyarul nem jelent meg.

laissez faire – a klasszikus gazdasági liberalizmus, a szabadversenyes kapitalizmus jelmondata: hadd menjen minden a maga útján; tehát a gazdasági élet területén minden állami beavatkozás elvetése. (fr.)

Walter Rathenau (1867–1922) – német államférfi, közgazdasági és filozófiai író; politikai gyilkosság áldozata lett. Cs. Szabó László 1917 júliusában írott művéből – Die neue Wirtschaft; Az új közgazdaság – idéz, amely mű Berlinben, 1918-ban jelent meg. (27–28. és 75. oldal)

Die bestehende Wirtschaftsordnung... – A jelenlegi gazdasági rend nem oldja meg a feladatot, a kommunista még kevésbé. A rend, amely felé haladunk, magángazdaság lesz, csakúgy mint a mostani... Mosolyognánk a tréfán, ha valaki egy ágyút vásárolna, hogy magát önállósítsa és a katonai szolgálattól függetlenné tegye; éppígy nem jut senkinek eszébe, hogy egy vasúti fővonalat vagy egy telefonhálózatot követeljen magának, illetve hogy saját rendszerű magán-igazságszolgáltatást alapítson; a gazdaság azonban nem vizsgálja, hanem megoldottnak tekinti, hogy a rend, amelytől jólétünk és boldogulásunk, civilizációnk és érvényesülésünk függ, nem egyéb, mint olyasvalami, ami féktelen, amely a szabadverseny és a polgári küzdelmek talaján áll... Az új gazdaság nem államgazdaság lesz, hanem egy a polgári döntési erőre bízott magángazdaság, amelynek az organikus összefogásához, a belső súrlódások felszámolásához, teljesítményének és teherbírásának megsokszorozásához nyilván az állam együttműködésére is szüksége lesz. (Az új közgazdaság)

passim – szórványosan, több helyen is. (lat.)

ateliers nationaux – nemzeti (foglalkoztató) műhelyek. (fr.)

Charles Gates Dawes (1865–1951) – köztársaságpárti politikus, 1925 és 1929 között az Egyesült Államok alelnöke; 1924. szeptember 1-én lépett életbe az ún. Dawes-terv, amely a német visszafizetések pénzügyi és jogi vonatkozásait rögzítette.

komplementer – kiegészítő, kiegyenlítő. (fr.)

John Maynard Keynes (1883–1946) – nagy hatású amerikai közgazdász; hivatkozott műve: Means to Prosperity (A boldogulás módjai. 1933). Cs. Szabó László (*Rácz Jenő*-vel) valamivel korábban cikket írt a Közgazdasági Szemlében (1934. június–augusztus 390–399.) Az amerikai áralakulás az aranyalap elhagyása óta címmel, s ebben fontos forrásként jelöli meg Keynes egyik írását: Notes on the New Deal. Times. 1934. jún. 11. (Jegyzetek a New Dealről)

Johnson főfelügyelő – Hugh. S.

Johnson (1882–1942) dandártábornok; 1933. június 16. és 1934. október 15. között az NRA (National Recovery Administration: Nemzeti Fellendítési Bizottság) elnöke.

The Economics of the Recovery Programm – A fellendítési program politikai gazdaságtana; a Harvard Egyetem által 1934-ben kiadott tanulmánygyűjtemény. (ang.)

The great depression – A nagy válság. (ang.)

Social and economic... – az Amerikai Egyesült Államok gazdasági és társadalmi rekonstrukciója. (ang.)

Achille Loria (1857–1943) – olasz közgazdász, szenátor. L'économie dirigée: Az irányított gazdaság; az írást részletesen ismertette Cs. Szabó László a Közgazdasági Szemle 1934. január–februári számában. (93–94.)

Hopkins közmunkabiztos – Harry Lloyd Hopkins (1890–1946) közmunkabiztos, Roosevelt tanácsadója, a II. világháború idején személyes megbizottja.

Per Albin Hansson (1885–1946) – szociáldemokrata svéd politikus; 1932 és 1946 között miniszterelnök.

Antonio de Oliveira Salazar (1889–1970) – portugál jobboldali politikus; 1932-ben miniszterelnök, majd Portugália fasiszta diktátora.

NIRA – National Industrial Recovery Act: Nemzeti Ipari Újjáépítési (fellendítési) Törvény, 1933-ban (július 16.) keletkezett, végrehajtásáról az NRA (National Recovery Administration: Nemzeti Fellendítési Bizottság) intézkedett.

Blanket Code – Általános Törvénykönyv. (ang.)

horrible mélange – rettentő keverék. (fr.)

Othmar Spann (1878–1950) – német filozófus, közgazdász, szociológus; Der wahre Staat (A valóságos állam) című műve 1921-ben jelent meg.

korporációs rendszer – a munkások szakszervezetei helyett létrehozott munkavállalókat és munkaadókat „érdekközösségi" alapon egyesítő szervezetek; elsőként a fasiszta Olaszországban jöttek létre az 1927-ben kiadott

Carta del Lavoro (A munka alapokmánya) alapján.

Borah szenátor – William Edgar Borah (1865–1940) köztársaságpárti politikus; Roosevelt gazdaságpolitikáját és külpolitikáját (csatlakozás a Népszövetséghez, a Szovjetunió diplomáciai elismerése) élesen támadta.

Darrow-jelentés – Clemence Seward Darrow (1857–1938) amerikai ügyvéd, politikus.

The Blue Eagle from... – szó szerint: A Kék Sas a tojástól a földig. (ang.) A Code-ok az egyes iparágak vállalkozóinak önként létesített szerződéseit jelentették, amelyekben a vállalkozók kötelezték magukat a „fair" üzletvezetésre. Aki a NIRA által kezdeményezett javaslatokat elfogadta, egy kék sas (Blue Eagle) jelvényt kapott az elnöktől. E mozgalom csúcsa az 1933. szeptember 13-i Kék Sas felvonulás volt New Yorkban. A munkásság azonban elégedetlenkedett, mert a vállalkozók nem tartották be vagy kijátszották a Code rendelkezéseit, 1934 szeptemberében nagy textilipari sztrájk robbant ki, ezt követően átalakították az NRA szervezetét, Johnson tábornok lemondani kényszerült. Ezután írta meg önigazoló művét (The Blue Eagle from Egg to Earth. New York, 1935), amelynek címe értelemszerűen: A Kék Sas tündöklése és bukása. D. R. Richberg, az NRA új elnöke gyilkos – sajnos lefordíthatatlan – szójátékkal válaszolt: „the Blue Eagle from egg to egomania". (A Kék Sas a tojástól az önimádatig.)

Big Five – az öt nagy. (ang.)

National Banks, State Banks – nemzeti bankok, állami bankok. (ang.)

az ún. Pecora-vizsgálatok – Ferdinand Pecora (1882–1971) politikus, pénzügyi szakértő, közgazdász; 1933–1934-ben a Securities and Exchange Commision (Értékpapír és tőzsde bizottság) megalapítója. A Szenátus Bank és Pénzügyi bizottsága számára folytatott vizsgálatokat a Wall Street pénzügyi mesterkedéseiről.

Irving Fisher (1867–1947) – amerikai politikai közgazdász; hivatkozott műve: Stabilised Money (Stabilizált pénz), 1935-ben jelent meg.

furia francese – „francia indulatosság" (ol.)

Coughlin atya – Timothy J. Coughlin (1893–1951) lelkész, kollégiumi dékán.

XI. Pius – 1922. február 6. és 1939. február 10. között pápa; az 1931. május 15-i Quadragesimo anno enciklika a szociális kérdések megoldását sürgeti, megoldásul a korporatív társadalmat, munkaadók és munkavállalók érdekegyesítését szorgalmazza.

hossz – hausse: az értékpapírok emelkedő tőzsdei irányzata. (fr.)

James Ramsey MacDonald (1866–1937) – angol munkáspárti politikus, 1924-ben, majd 1929-ben munkáspárti miniszterelnök; 1931 és 1935 között konzervatív többségű kormány élén Anglia miniszterelnöke; a Munkáspárt kizárta tagjai sorából.

Édouard Marie Herriot (1872–1957) – francia radikálszocialista politikus, író; 1924–25-ben, majd 1932-ben miniszterelnök.

Cordell Hull (1871–1955) – szenátor, államtitkár, 1933-ban a londoni gazdasági konferencián az amerikai delegáció vezetője.

Raymond Moley (1886–1975) – politikus, Roosevelt tanácsadója; tőle származik a New Deal kifejezés; az „agytröszt" – Brain trust: Roosevelt tanácsadó testülete – vezéralakja.

O. M. W. Sprague (1873–1953) – közgazdász, pénzügyi szakértő, a Harvard Egyetem professzora, a Bank of England tanácsadója; 1930–1933-ban pénzügyi és adminisztratív államtitkár-helyettes a Pénzügyminisztériumban.

Ottawa-értekezlet – az 1932-ben Ottawában tartott értekezleten Nagy-Britannia és a Nemzetközösség országai között olyan megállapodás jött létre, amely Nagy-Britannia és a Nemzetközösség egyes országai között létrehozott kereskedelmi szerződések révén biztosította a Brit Nemzetközösségen belül, az egyes dóminiumok és Nagy-Britannia között a korábbinál elsősorban a dóminiumok számára előnyösebb kereskedelmi feltételeket, a Nemzetközösség belső gazdasági érdekeit így védve a külső kereskedelmi partnerekkel szemben. Alapelve: „hazai ter-

méket először, nemzetközösségi terméket másodszor, és csak utoljára külföldi árut".

Donald Randall Richberg (1881–1960) – ügyvéd, politikus; az 1933-as Ipari fellendítési törvény egyik kidolgozója, 1934–35-ben a National Emergency Council (Nemzeti Válságbizottság) főigazgatója, 1935-ben a National Recovery Administration (NRA) elnöke.

Lloyd George (1863–1945) – jelentős angol politikus, a Liberális Párt tagja; miniszter, majd miniszterelnök. (1916–1922)

enfant terrible – „vásott kölyök". (fr.)

Friedrich August Hayek (1899 ~) – osztrák közgazdász, 1931 és 1941 között Londonban egyetemi tanár.

az 1930. évi Hawley–Smoot tarifa – Roosevelt tömör véleménye: „Látszólag abból a célból, hogy a mezőgazdaságon könnyítő törvényt bocsássanak ki, különleges ülésre hívták egybe a kongresszust. Az ülés katasztrofális eredménye a hírhedt és igazolhatatlan Grundy–Smoot–Hawley vámrendelet volt. Végső eredményeként szögesdrót akadályokat építettünk a világ nagy részével szemben, meglévő gazdasági kapcsolataink ellen." (The tariff. In: *F. D. Roosevelt*: Looking Forward. New York. 1933. Negyedik kiadás. 179–180.)

imaginárius – képzelt, képzeletbeli. (lat.)

John Stuart Mill (1806–1873) – angol polgári közgazdász és filozófus. Roosevelt A mi utunkon című művében idézi fenti gondolatait. (*F. D. Roosevelt*: On Our Way. London. 1934. 200–201.)

Arisztotelész (i. e. 384–322) – az ókori görög filozófia legegyetemesebb gondolkodója. Roosevelt idézett két munkájában nem hivatkozik a görög filozófusra.

Hans Kelsen (1881–1973) – osztrák–amerikai jogtudós: a „tiszta jogelmélet" megalkotója.

„kilencszázkilencesek" – Herbert David Croly (1869–1930) amerikai író, szerkesztő, politikai gondolkodó nagy hatású könyve – The Promise of American Life; Az amerikai élet ígérete – 1909-ben jelent meg.

a spanyol „kilencvennyolcasok" – 1898-ban veszítette el Spanyol-

ország utolsó jelentős gyarmatait (Kuba, Fülöp-szigetek) s a nemzeti, szellemi újjászületést szorgalmazó írók, művészek csoportja erről nevezte magát „98-as nemzedék"-nek *(Generation del 98)*. Legismertebb képviselői Unamuno és Machado.

Walt Whitman (1819–1892) – a nagy amerikai költő Democratic Vistas (Demokratikus távlatok) című, 1871-ben megjelent művére hivatkozik Cs. Szabó László.

George Soule (1887–?) – közgazdász, szerkesztő, politikai szakíró; A Planned Society (Tervezett társadalom) című írása a New Republic című folyóiratban jelent meg 1932-ben.

The Coming American Revolution – A közelgő amerikai forradalom. (ang.)

„planning for greater..." – a profit nagyobb biztonságának terve. (ang.)

New Republic – Új Köztársaság; Herbert David Croly által alapított (1914. november 7.) népszerű amerikai folyóirat.

Seven Arts – Hét művészet; amerikai magazin (1916–1917), amely hangsúlyosan nem anyagi érdekeltségű lapvállalkozás volt.

The Soil – Termőföld; rövid életű amerikai folyóirat a tízes években.

A GONDOLKODÓ MAGYAROK SOROZAT 1985-IG MEGJELENT KÖTETEI

1981

Deák Ferenc–Kossuth Lajos: Párbeszéd a kiegyezésről
Babits Mihály: A magyar jellemről
Széchenyi István: A Magyar Akadémia körül
Kölcsey Ferenc: Parainesis Kölcsey Kálmánhoz
Apáczai Csere János: Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról...
Vajda János: Egy honvéd naplójából
Kármán József: A nemzet csinosodása
Eötvös József: A zsidók emancipációja
Bartók Béla: A népzenéről
Németh László: San Remó-i napló
Kassák Lajos: Csavargók, alkotók
Zrínyi Miklós: Az török áfium ellen való orvosság

1982

Bölöni Farkas Sándor: Naplótöredék
Csokonai Vitéz Mihály Beszédei
Illyés Gyula: Ki a magyar
Krúdy Gyula: A kápolnai földosztás
István király Intelmei
Arany János: Népies politikai cikkek

Szabó Dezső: Ady
Csontváry Kosztka Tivadar: Önéletrajz
Pápai Páriz Ferenc: A Glaserus-i Szent Hagyaték

1983

Sinkó Ervin: Szemben a bíróval
Kardos Tibor: Ki volt Mátyás király?
Janus Pannonius: Beszédek, levelek
Brodarics István: Igaz leírás
Kemény Zsigmond: A mohácsi veszedelem okairól
Hamvas Béla: A világválság
Bálint György: Spanyolországban jártam
Arany László: A magyar emigráció mozgalmai

1984

Báróczi Sándor: A védelmeztetett magyar nyelv
Fülep Lajos: A magyarság pusztulása
Táncsics Mihály: Sajtószabadságról nézetei egy rabnak
Kodály Zoltán: Magyarság a zenében
Medgyesi Pál: Erdély romlásának okairól

MAGVETŐ KÖNYVKIADÓ
Felelős kiadó Kardos György
Szegedi Nyomda 84-4023, Szeged, 1985
Felelős vezető Dobó József igazgató
Felelős szerkesztő Juhász István · Műszaki vezető Sebestyén Lajos · Műszaki szerkesztő Szepes Miklósné · Kiadványszám 5967 · Megjelent 7,3 (A5) ív terjedelemben, Garamond betűtípusból, fényszedéssel szedve · MA 4785

ISBN 963 14 0459 5
ISSN 0230–2063

1932-ben új elnököt választott az Egyesült Államok lakossága: Franklin Delano Roosevelt, aki gyökeres reformokkal látott hozzá, hogy kivezesse országát addigi legnagyobb gazdasági válságából. A New Deal már a következő évben komoly eredményekkel büszkélkedhetett, a roosevelti politika Európa számos országában is követendő példának tűnt a reformerek szemében.

1935-ben jelent meg a fiatal közgazdász-író, Cs. Szabó László első önállóan publikált műve, a Roosevelt-tanulmány. Egy „elszánt humanista" emeli fel benne szavát a demokráciáért, a gazdasági-politikai-erkölcsi megújulásért. Tudósi szó ez, de olyan, amely nemcsak igazával, hanem írói megformáltságával is hatni kíván.

12,— Ft